

SŁOWNIK BIOGRAFICZNY
KOBIET KULTURY

Małgorzata Dajnowicz
Maria Bauchrowicz-Tocka
Wiesław Wróbel

SŁOWNIK BIOGRAFICZNY
KOBIET KULTURY

Białystok i województwo podlaskie, cz. II

Koncepcja tomu – Małgorzata Dajnowicz

Wydawnictwo HUMANICA

Białystok 2018

RECENZENCI

dr hab. prof. UPH w Siedlcach Beata Wałęciuk-Dejneka
dr hab. prof. UwB Adam Miodowski

REDAKCJA TECHNICZNA I GRAFIKA

Andrzej Dajnowicz

KOREKTA

Edyta Chrzanowska

STRESZCZENIA W JĘZYKU ANGIELSKIM

Anna Drabarz

Na okładce wykorzystano zdjęcie Aleksandry Piłsudskiej ze zbiorów
Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Londynie

ISBN 978-83-946177-1-4 (całość)

ISBN 978-83-946177-6-9 (cz. II)

WYDAWCA

Wydawnictwo HUMANICA

Instytutu Studiów Kobięcych

Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15-420 Białystok

e-mail: wydawnictwo.humanica@op.pl

© Copyright by Wydawnictwo HUMANICA

Białystok 2018

NAKŁAD

150 egzemplarzy

DRUK I SKŁAD

<http://www.druk-24h.com.pl>

ul. Zwycięstwa 10

15-703 Białystok

Spis treści

Wstęp7
Anna z Radziwiłłów Kiszczyna 2° v. Sadowska	11
Petronela z Radziwiłłów Dowojno	17
Katarzyna Scholastyka z Sapiehów Branicka	23
Maria Brock	29
Józefina Teofila Aleksandra z Zachertów Zachert	37
Berta ze Schneiderów Szaykowska	43
Helena Frankiewicz	49
Wacława Lignowska	55
Justyna Budzińska-Tylicka	59
Zofia Chylińska-Leśmian	67
Maria Moczyłowska	75
Maria Rychter	81
Helena Filochowska	87
Tola Mankiewiczówna	95
Helena Czernek	103
Wiesława Szymańska	111
Józefa Źdźarska	117
Kazimiera Źulińska	121
Julia Emilia Kunc	125
Aleksandra Piłsudska	129
Bibliografia	135
Spis fotografii	151

WSTĘP

Słownik biograficzny kobiet kultury. Białystok i województwo podlaskie, cz. II jest kontynuacją koncepcji opublikowanej w pierwszej części słownika, subiektywnego zbioru życiorysów kobiet ze szczególnym uwzględnieniem ich aktywności pozadomowej „z zakresu kultury” oraz ich wkładu w rozwój całokształtu dziedzictwa kulturowego obszaru, z którym były związane.

W budowie słownika przyjęto porządek terytorialny, przedstawiając kolejno sylwetki kobiet związanych z Białymstokiem i Podlasiem, Łomżą i Łomżyńskiem oraz Suwałkami i Suwalszczyzną. Opracowanie ma także układ chronologiczny – rozpoczyna się od kobiet żyjących w XVI wieku, a kończy na funkcjonujących w wieku XX. Stopień szczegółowości biogramów jest różny, co powodowane było dostępnością źródeł i literatury przedmiotu będących podstawą poszczególnych życiorysów. W słowniku znajdują się zarówno szczegółowo opisane sylwetki kobiet, jak i krótkie charakterystyki postaci będące komunikatami stanowiącymi niejako wstęp i zachętę do dalszych prac oraz poszukiwań badawczych. Biogramy zawierają słowa kluczowe, streszczenia w języku angielskim, są wzbogacone ikonografią i materiałami graficznymi. W publikacji wyodrębniono również bibliografię.

Przedstawione w niniejszym słowniku kobiety reprezentowały różne dziedziny kultury. Przeważały rzeczniczki kultury duchowej (piśmiennictwa, w pojedynczych przypadkach sztuki), niektóre były związane z kulturą społeczną (określając i wyznaczając normy moralne, obyczajowe, społeczne czy ideologiczne), inne uczestniczyły w kreowaniu kultury politycznej (kształtując wzorce zachowań obywatelskich i politycznych), znalazły się też przedstawicielki kultury materialnej (ze śladami wytworów rzeczowych jako przejawów ich działalności). Bohaterki słownika, w mniejszym lub większym stopniu, były uczestniczkami życia kulturalnego społeczności, w których funkcjonowały, a poprzez swoją postawę i aktywność kształtowały

ich oblicze kulturalne, wnosząc wkład w całokształt dorobku kulturowego miasta, regionu, kraju, a w przypadku niektórych kobiet nawet przestrzeni międzynarodowej.

W niniejszym opracowaniu zawarto życiorysy wybranych postaci związanych z Białymstokiem, Podlasiem, pograniczem podlasko-mazowieckim, Łomżą i ziemią łomżyńską oraz Suwałkami. Obszarem eksploracji objęto terytorium mieszczące się w aktualnych granicach województwa podlaskiego. W słowniku opublikowano dwadzieścia biogramów kobiet.

Białystok, Podlasie

Anna Radziwiłł u schyłku XVI wieku prowadziła aktywną działalność gospodarczą i administracyjną w obrębie dóbr rodowych na Podlasiu. Wychowana w duchu reformacji, wysłała synów na zagraniczne studia, w swoich majątkach zaś popierała wyznania reformowane. Należała do wąskiego grona kobiet, które w XVI-wiecznym Wielkim Księstwie Litewskim, mając wysoką pozycję społeczną i majątkową, odgrywały istotną rolę w życiu politycznym kraju. Działalność fundacyjną i gospodarczą w XVI wieku prowadziła także **Petronela Radziwiłł**, córka Jana Radziwiłła. Jako osoba aktywna, działająca na rzecz rozwoju gospodarczego dóbr rodowych, pozostawiła trwałe ślad w dziejach Podlasia. Żyjąca zaś na przełomie XVII i XVIII wieku **Katarzyna Branicka** przejęła zarząd nad całym majątkiem rodowym Branickich składającym się z dóbr ziemskich na południu kraju oraz na Podlasiu. Większość czasu rezydowała w Białymstoku i Tykocinie. Prowadziła też działalność fundacyjną na rzecz kościołów, angażowała się w działania charytatywne oraz odbudowę Tykocina i Białegostoku po zniszczeniach dokonanych w czasie trzeciej wojny północnej. Związana z Białymstokiem **Maria Brock**, na prośbę Izabeli z Poniatowskich Branickiej, objęła placówkę Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia w Białymstoku. W latach 80. XVIII wieku została siostrą przełożoną tutejszego klasztoru. Troszczyła się o jego rozwój, zwiększając liczbę łóżek dla chorych, organizując szkółkę dla biednych dziewcząt oraz rozbudowując gmach klasztorny. Urodzona w Supraślu i żyjąca na przełomie XIX i XX wieku **Józefina Zachert** należała do wielu organizacji kulturalnych i dobroczynnych, zapisując się na stałe złotymi zgłoskami w historii Supraśla i Białostocczyzny. Inna aktywna kobieta, **Berta Szaykowska**, w 1917 roku ukończyła Żeński Charkowski Instytut Medyczny. W okresie międzywojennym bardzo się zaangażowała w organizację opieki lekarskiej nad dziećmi oraz ich matkami. Należała do grona lekarek, które w sposób szczególny zapisały się w dziejach białostockiej medycyny i opieki zdrowotnej. Głównym przejawem działalności kolejnej bohaterki, **Heleny Frankiewicz**, była praca

pedagogiczna i nauczanie muzyki dzieci i młodzieży. Tym kwestiom poświęciła się całkowicie, budując przez ponad czterdzieści lat życie muzyczne w Białymstoku.

Łomża, Łomżyńskie

Urodzona w czasie powstania styczniowego 1863 roku ziemianka **Wacława Lignowska** należała do organizatorek tajnej oświaty w Łomżyńskim, pracowała jako towarzyszka życia codziennego Pauliny Lutosławskiej, ziemianki z Drozdowa, a po wybuchu Wielkiej Wojny włączyła się w działalność dobroczynną. Z kolei lekarka **Justyna Budzińska-Tylicka**, urodzona w Łomży kilka lat po powstaniu styczniowym, skończyła gimnazjum i eksternistycznie zdała maturę w prywatnej szkole swojej ciotki Budzińskiej w Warszawie. Następnie pracowała jako wiejska nauczycielka na Ukrainie, w okresie późniejszym zabiegała o równouprawnienie kobiet i ich obecność w życiu politycznym oraz o poprawę warunków życia kobiet i dzieci. Łomżanka **Zofia Chylińska-Leśmian**, urodzona w latach 80. XIX wieku, żona wybitnego poety Bolesława Leśmiana, wpisała się w historię Łomży i Łomżyńskiego jako utalentowana artystka i malarka, która wystawiała swoje prace w warszawskiej Zachęcie, a także w Paryżu. Jej twórczość cieszyła się zainteresowaniem publiczności i pozytywnymi recenzjami krytyków. W dzieje kobiet Łomżyńskiego wpisała się również urodzona w latach 80. XIX wieku **Maria Moczydłowska**. Była posłanką na Sejm II Rzeczypospolitej. Przed I wojną światową zaangażowała się w ruch feministyczny oraz działalność społeczną. Z kolei **Maria Rychter**, uczennica z łomżyńskiego gimnazjum, podczas rewolucji 1905 roku angażowała się w działania strajku szkolnego, za co usunięto ją ze szkoły. W ramach działalności w Polskiej Partii Socjalistycznej zajmowała się edukacją młodzieży, urządzając lekcje historii poświęcone dziejom narodu polskiego. Była też członkinią Polskiej Organizacji Wojskowej. W opracowaniu znajdują się również biogramy **Heleny Filochowskiej**, pisarki i dziennikarki, której twórczość wpisała się w dynamicznie się rozwijającą w okresie międzywojennym literaturę kobiecą, oraz **Toli Mankiewiczówny**, nauczycielki uczącej w polskich szkołach prywatnych w Łomży, Warszawie i Kaliszu, która w 1905 roku uczestniczyła także w rewolucji i wydarzeniach strajku szkolnego. **Helena Czernek** inicjowała różne formy życia naukowego w Łomży w latach 60. i 70. XX wieku. Pracując w bibliotece, gromadziła archiwalia, dokumenty oraz wydawnictwa naukowe i popularne w różny sposób związane z ziemią łomżyńską (miejscem urodzenia, nauki, pobyt, pracą). Przypominała bohaterów wywodzących się z regionu, którzy wpisali się w historię kraju: rodzinę Wagów, Zygmunta Glogera czy

Rajmunda Rembienińskiego. Tej wybitnej organizatorce życia naukowego i kulturalnego poświęcono tablicę pamiątkową odsłoniętą w kwietniu 2018 roku w Łomży. Wyjątkową postacią była również **Wiesława Szymańska**, wielka pasjonatka sztuki i znawczyni historii regionalnej – była wojewódzkim konserwatorem zabytków w Łomży i Białymstoku. Dzięki jej wiedzy, konsekwencji i niezwykłej operatywności przed zniszczeniem uratowano wiele unikalnych dzieł sztuki, budynków sakralnych i świeckich, miejsc pamięci oraz historycznych układów urbanistycznych.

Suwałki, Suwalszczyzna

Józefa Żdzarska, urodzona w pierwszej połowie XIX wieku, była stypendystką Kasy Mianowskiego, w dziejach Suwałk zapisała się jako pisarka i publicystka. Po wyjeździe do Warszawy założyła szkołę malarstwa. W połowie XIX wieku urodziła się **Kazimiera Żulińska**, suwalska inteligentka, która w Suwałkach założyła pierwszą polską siedmioklasową prywatną pensję dla dziewcząt, następnie przekształconą w gimnazjum żeńskie. Wyjątkową postacią była **Julia Kunc**, która przed 1914 rokiem najprawdopodobniej angażowała się w działalność społeczną, w wolnej Polsce zaś była założycielką Narodowej Organizacji Kobiet w Suwałkach, twórczynią kursów zawodowych dla kobiet, a także opiekunką ubogich dzieci, dla których powołała świetlicę. Katalog suwalczanek zamyka wybitna postać urodzonej w Suwałkach **Aleksandry Piłsudskiej** z domu Szczerbińskiej, żony Józefa, socjalistki, towarzyszyki życia naczelnika państwa, a po II wojnie światowej promotorki sprawy polskiej w Londynie, współpracownicy Polonii londyńskiej angażującej się w życie społeczne polskiej inteligencji w Londynie.

Przedstawione w opracowaniu kobiety wyróżniały pasja i zaangażowanie w działania na rzecz szeroko rozumianego rozwoju kultury Podlasia, Mazowsza i Suwalszczyzny, wieloobszarowe oddanie pracy społecznej oraz znajomość zagadnień, którymi się zajmowały w realizacji własnych aktywności.

Małgorzata Dajnowicz

ANNA Z RADZIWIŁŁÓW KISZCZYNA
2° V. SADOWSKA
[1525–1600]

Słowa kluczowe

Anna Radziwiłł, Jan Kiszka,
Krzysztof Sadowski, Węgrów,
dobra rajgrodzko-goniądzkie,
reformacja, arianie

Keywords

Anna Radziwiłł, Jan Kiszka,
Krzysztof Sadowski, Węgrów,
Rajgród-Goniądz estates,
Reformation, Arians

Abstract

Anna Radziwiłł was born in 1525 as the first daughter of Jan Radziwiłł. In 1544 she was married to Stanisław Kiszka, the voivode of Witebsk, with whom she had two sons, Jan and Stanisław, and a daughter Anna. Stanisław Kiszka died in 1544. In 1574 Anna married a noblesman from Podlasie, Krzysztof Sadowski, which resulted in a conflict with her oldest son, Jan Kiszka. Until 1575 Anna led an active economic and administrative activities within her family estates in Lithuania and Podlasie. She was brought up as a protestant. Her sons were studying abroad in protestant universities. She promoted the Reformation in her estates. Anna Radziwiłł died in 1600.

Fot. 1. Anna z Radziwiłłów 1° v. Kiszczyna 2° v. Sadowska

Anna urodziła się w 1525 roku¹ jako pierwsza z trzech córek Jana Radziwiłła, podczaszego litewskiego, i Anny Kostewicz, córki wojewody podlaskiego Janusza Kostewicza. Miała młodsze siostry – Petronelę i Elżbietę².

¹ *Icones Familiae Ducalis Radivilianae*, Nieśwież 1875, k. 22. Anna z Radziwiłłów doczekała się jednego opracowania biograficznego autorstwa Jarosława Zawadzkiego, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, 2° v Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 381–392.

² M. Michalewiczowa, *Radziwiłł Jan h. Trąby (zm. 1542)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław 1987, s. 192–195.

W 1542 roku po śmierci Jana Radziwiłła Anna otrzymała dwór i miasto Kiejdany. Dwa lata później wyszła za mąż za Stanisława Kiszkę, najstarszego z trzech synów Piotra, kasztelana trockiego³. W 1545 roku po śmierci Anny Kostewicz nastąpił ostateczny podział majątków ojczystych i macierzystych, w ramach którego Anna otrzymała dobra węgrowskie ze Starą Wsią, ziemie na Podlasiu i Żmudzi, pół murowanego domu w Wilnie przy ul. Grodzkiej oraz sumę 200 grzywien robionego srebra. W 1552 roku część spadku wraz z wileńską kamienicą Anna musiała odstąpić młodszej siostrze Elżbiecie⁴.

Stanisław Kiszka był starostą brasławskim i od 1544 roku wojewodą witebskim, zmarł jednak 1 listopada 1554 roku, pozostawiając wdowę z trójką małoletnich dzieci: Janem, Stanisławem (był głuchoniemy) i Anną. Mocą testamentu Stanisław Kiszka ustanowił grono opiekunów nad żoną i dziećmi, przekazując wszystkie swoje dobra w zarząd Annie⁵. Jako osoba dobrze wykształcona i wychowywana w duchu reformacji Anna zapewniła swym synom stosowną edukację, wysyłając ich na studia do Bazylei, Genewy i Wittenbergi.

W 1563 roku, wykorzystując nieobecność Zygmunta Augusta w kraju, za zgodą Rady Panów Wielkiego Księstwa Litewskiego otrzymała prawo zarządu dóbr goniądzko-rajgrodzkich należących do wziętej tego roku do niewoli moskiewskiej jej starszej siostry, Petroneli Dowojno⁶. Z kolei w 1566 roku po bezpotomnej śmierci Elżbiety zdołała uzyskać pozytywny wyrok króla w sprawie przeciwko szwagrowi Hieronimowi Sieniawskiemu, któremu Radziwiłłówna zapisała większą niż jedna trzecia część swego rodowego majątku⁷.

Już w 1567 roku Anna z Radziwiłłów Kiszczyna obiecała ustąpić Zygmuntowi Augustowi całą majątność goniądzko-rajgrodzką. Niedługo przed 1569 rokiem wiek dorosły osiągnął Jan Kiszka i jako najstarszy potomek przejął od matki wszystkie majątki, które pozostały po Stanisławie Kiszce. W 1569 roku wspólnie z Zygmuntem Augustem ostatecznie wymusił na

³ Z. Spieralski, *Kiszka Piotr h. Dąbrowa (zm. 1534)*, [w:] *ibidem*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 514–515. Jan Radziwiłł uzyskał dobra węgrowskie od swojej małżonki Anny Kostewicz (T. Swat, *Węgrów za Kiszaków (1545–1592)*, [w:] *Węgrów. Dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, Węgrów 1991, s. 17).

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7688.

⁵ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów...*, s. 382–383.

⁶ AGAD, Kopicjana, p. 9, s. 273–280.

⁷ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów...*, s. 384. O skali posiadanych majątków ziemskich świadczy popis wojska litewskiego z 1567 roku, w czasie którego Anna wystawiła 407 konnych i 160 drabów, zajmując trzecie miejsce wśród posiadaczy wielkiej własności ziemskiej na Litwie (*Русская Историческая Библиотека*, t. 33, Petersburg 1915, szp. 449–450).

matce powtórne przyrzeczenie przekazania dóbr rajgrodzko-goniądzkich królowi, co jednak nastąpiło dopiero w 1571 roku⁸.

W 1574 roku Anna Radziwiłłówna wyszła za mąż za Krzysztofa Sadowskiego, przedstawiciela drobnoszlacheckiej rodziny podlaskiej herbu Lubicz. W obliczu możliwości utraty praw do znacznego majątku, który matka mogła zapisać swemu nowemu małżonkowi, Jan Kiszka dokonał zbrojnego zajęcia macierzystych dóbr oraz aresztował Annę, domagając się od niej odpowiednich zapisów majątkowych. Uczyniła je tego samego roku, pozostając przy niewielkim skrawku dawnego majątku. Przez resztę 1574 i 1575 roku trwały próby mediacji między Anną i Sadowskimi a Janem Kiszką, zakończone ostatecznie w lipcu 1575 roku. Po 1575 roku aktywność gospodarcza i administracyjna Anny z Radziwiłłów znacznie osłabła, redukcji uległa także jej pozycja polityczna w kręgach magnackich. 20 listopada 1600 roku Anna z Radziwiłłów Sadowska sporządziła testament, w którym dokonała zapisów majątkowych na rzecz szwagra Stanisława Sadowskiego oraz nakazała, aby jej ciało złożono do grobu w zborze w Sielcu. Zmarła w styczniu 1601 roku⁹.

Działalność gospodarcza i kulturalna

Jednym z najważniejszych przejawów działalności gospodarczej Anny było przeprowadzenie już w latach 50. i 60. XVI wieku reformy rolnej zwanej pomiara włóczną¹⁰.

Majątność węgrowską do domu Radziwiłłów wniosła Anna z Kostewiczów, żona Jana Radziwiłła. Podział dóbr ojczystych w 1545 roku zdecydował o przynależności Węgrowska do majątności Anny Radziwiłłówny, która z kolei wniosła go w posagu Stanisławowi Kiszce. W 1547 roku Stanisław i Anna Kiszkanie wystawili przywilej na wójtostwo we wsi Ruchna dla Andrzeja Leczki¹¹. Po 1554 roku Anna administrowała tu samodzielnie. W 1580 roku w Węgrowie były 283 domy, w tym 20 w rynku i 148 przy ulicach, a także 115 chałup, co plasowało go w grupie największych ośrodków ziemi drohiczyńskiej. Żyło

⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza, teka nr 79, s. 467–473, 579, 581; AGAD, Metryka Koronna, sygn. 110, k. 147–149; *ibidem*, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8674; J. Maroszek, *Dobra goniądzkie w XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1993, z. 3, s. 4–5; W. Jarmolik, *Radziwiłłowie na Goniądzu i Rajgrodzie*, „Białostoczczyzna” 1994, z. 1, s. 10–17.

⁹ *Icones Familiae...*, k. 22; J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów...*, s. 389.

¹⁰ J. Ochmański, *Pomiara włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *idem*, *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986, s. 177, gdzie autor zakłada, że prekursorem pomiaru włócznej był Mikołaj Radziwiłł „Czarny”. Stusznie na zasługi Anny zwrócił dopiero uwagę J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów...*, s. 384–385.

¹¹ T. Jaszczółt, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohiczyńskiej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokółowa, Węgrowska i Mord*, [w:] *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 122.

w nim około 1700 mieszkańców, było 5 karczm, 3 gorzelnie i 6 dziedzicznych kół młyńskich. W drugiej połowie XVI wieku Węgrów liczył się także na mapie gospodarczej jako ważny ośrodek spławu zboża do Gdańska¹².

Jednym z głównym przejawów działalności Anny Kiszczyny w Węgrowie było założenie najprawdopodobniej w 1558 roku zboru kalwińskiego, na który przeznaczyła znajdujący się w mieście kościół rzymskokatolicki wraz z jego dotychczasowym uposażeniem¹³. Anna była bowiem zwolenniczką prądów reformacyjnych i początkowo była wyznawczynią kalwinizmu, ale pod wpływem Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” przeszła na arianizm. Aktywnie uczestniczyła w dysputach teologicznych, wydała drukiem rozprawę na temat chrztu dzieci, a synów wysłała na zagraniczne studia do ośrodków myśli reformacyjnej. Pierwszym kaznodzieją węgrowskiego zboru został Piotr z Goniądza (zm. w 1573 roku w Węgrowie)¹⁴. Razem z nim służył tu także znany w kraju działacz reformacyjny Marcin Krowicki (1500–1573) zajmujący stanowisko superintendenta i ministra w Mordach¹⁵. W 1563 roku zbor kalwiński w Węgrowie został przekształcony w ariński. Pod protekcją Anny Kiszczyny w dniach 25–30 grudnia 1565 roku odbył się tu także I synod węgrowski. Zbor w Węgrowie zlikwidowano po śmierci Jana Kiszki w 1592 roku¹⁶.

Dobrami goniądzko-rajgrodzkimi Anna zarządzała w latach 1563–1571. 14 czerwca 1565 roku w Goniądzu potwierdziła Stanisławowi Skórcze posiadanie młyna na Biebrzy¹⁷. Dwa lata później, 24 czerwca 1567 roku w Starej Wsi, Anna potwierdziła słudze Maciejowi Siekluckiemu posiadanie na prawie lennym wszystkich wójtostw nadanych mu przez Petronelę¹⁸. W 1568 roku w Starej Wsi wystawiła (za wstawiennictwem Jana Kiszki) przywilej słuźebnikowi Krzysztofowi Zembrowskiemu, którym nadawała mu

¹² A. Jabłonowski, *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6: Podlasie, cz. 1, Warszawa 1908, s. 82–83, 92; J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa w XV–XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki” 1970, t. 3, s. 270; T. Swat, *Węgrów za Kiszków...*, s. 18.

¹³ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1959, t. 4, s. 137; G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów w XVI–XVIII w.*, [w:] *Sokołów Podlaski...*, s. 249–250.

¹⁴ L. Szczucki, *Piotr z Goniądza*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 26, Warszawa 1981, s. 398.

¹⁵ H. Barycz, *Krowicki Marcin*, [w:] *ibidem*, t. 15, Warszawa 1970, s. 350–353.

¹⁶ Szerzej o dziejach zboru w Węgrowie: S. Gruszecki, *Węgrów – kolebka arianizmu polskiego*, „Rocznik Mazowiecki” 1976, t. 6, s. 315–324; J. Tazbir, *Jan Kiszka – ariński magnat*, [w:] *idem*, *Świat panów Pasków*, Łódź 1986, s. 355–363; T. Swat, *Węgrów za Kiszków...*, s. 19–24; J. Tazbir, *Kiszka Jan h. Dąbrowa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 507–508.

¹⁷ AGAD, Kopicjana, p. 32, s. 412–419; *ibidem*, p. 42, s. 58.

¹⁸ W tym cztery włóki w Kołodziejach, siedem włók w Maziach i Mielach, łąki w Dobarze, włóka Mońkowska i czterech ogrodników z folwarkiem oraz wójtostwo w Boguszewie (*ibidem*, p. 32, s. 293–299).

trzy włóki w Goniądzu oraz czwartą włókę pustą w Hornostajach¹⁹. Jeszcze w lipcu tego roku, będąc w Grodnie, wydała ponownie przywilej nadający prawo magdeburskie Rajgrodowi²⁰. Pod koniec 1568 roku na prośbę Wojciecha Bajkowskiego potwierdziła przywilej uposażeniowy szpitala w Trzciannem wystawiony przez Stanisława i Petronelę Dowojnów, przy czym nadała temu szpitalowi kolejną włókę oraz zezwoliła na pobieranie drewna *leżącego, suchego* na różne potrzeby z puszczy goniądzkiej zwanej Dobarz²¹. Wreszcie 25 stycznia 1569 roku, również za wstawiennictwem syna, darowała Łazarzowi Rydzewskiemu 12 włók w dobrach Turczynowskie obok dworu rajgrodzkiego²², a 28 października w czasie pobytu w Boguszewie kolejny raz obdarowała swego wiernego sługę Macieja Siekluckiego²³. Między 1563 a 1571 rokiem Anna nadała jeszcze wójtostwo goniądzkie Marcinowi Grajewskiemu i jego spadkobiercom²⁴. W Knyszynie wykupiła dwa dwory, a w 1572 roku – jako jedna z pierwszych przedstawicielek litewskiej elity możnowładczej – nabyła kamienicę na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie²⁵.

Podsumowanie

Okres poprzedzający rok 1574 to czas szczególnie intensywnej działalności gospodarczej i administracyjnej Anny, obejmującej m.in. przeprowadzenie pomiarów włócznej na terenie litewskich majątności Radziwiłłów, dokonywanie potwierdzeń i nowych nadań włości sprzyjających rozwojowi ekonomicznemu i społecznemu regionu, wreszcie popieranie wyznań reformowanych oraz związanych z nimi wybitnych myślicieli i teologów. Trzeba też podkreślić, że Anna z Radziwiłłów Kiszczyna należała do wąskiego grona kobiet, które w XVI-wiecznym Wielkim Księstwie Litewskim, mając wysoką pozycję społeczną i majątkową, odgrywały istotną rolę w życiu politycznym kraju²⁶.

¹⁹ *Ibidem*, s. 546–550.

²⁰ AGAD, Kopicjana, p. 63, s. 22–30. Szerzej na ten temat: J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 230–231.

²¹ AGAD, Kopicjana, p. 50, s. 223–229. Szerzej o szpitalu i parafii: J. Maroszek, A. Studniarek, *Dzieje Trzciannego i obszaru gminy Trzcianne w XV–XX wieku*, Trzcianne 2004, s. 117–118.

²² AGAD, Kopicjana, p. 42, s. 192–193; *ibidem*, p. 48, s. 227–233, 234–241.

²³ Darowała mu dwie włóki we wsi Żrobki koło jego majątku Szelistówka (dziś Solistówka), a także prawo do wolnego połowu ryb w jeziorach rajgrodzkich – Dręstwo i Rajgród oraz prawo nieograniczonego mielenia w młynach rajgrodzkich (*ibidem*, p. 32, s. 297–299; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 92).

²⁴ AGAD, Metryka Koronna, Księgi Pieczętne, sygn. 3, k. 269.

²⁵ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów...*, s. 386. Szerzej o zjawisku nabywania nieruchomości w Knyszynie przez dworzan i możnych z otoczenia Zygmunta Augusta: J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, Białystok 2000, s. 237–239.

²⁶ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów...*, s. 391–392.

PETRONELA Z RADZIWIŁŁÓW DOWOJNO [1526–1564]

Słowa kluczowe

Petronela Radziwiłł, Stanisław
Dowojno, dobra rajgrodzko-
goniądzkie, Goniądz, Rajgród,
Trzcianne

Keywords

Petronela Radziwiłł, Stanisław
Dowojno, Rajgród-Goniądz estates,
Goniądz, Rajgród, Trzcianne

Abstract

Petronela Radziwiłł was born in 1526 as a daughter of Jan Radziwiłł. In 1542 she married Stanisław Dowojno, the voivode of Połock. She spent most of her life at the side of her husband, with whom together she implemented the settlement and economic policy in her Rajgród and Goniądz estate (which she donated to her husband), and established church foundations. In 1563 she was in Połock, defended by Stanisław Dowojno during the attack of the Muscovite army. After the assault in February 1563, they were both taken prisoner and imprisoned in Moscow, where she died in 1564.

Fot. 2. Petronela z Radziwiłłów Dowojno

Petronela Radziwiłł urodziła się w 1526 roku¹ jako córka Jana Radziwiłła i Anny Kostewicz. O jej wczesnych latach i młodości nie mamy żadnych informacji. W 1542 roku wyszła za mąż za Stanisława Stanisławowicza Dowojnę². W 1545 roku dokonano ostatecznego podziału dóbr ojczystych i macierzystych między Annę, Elżbietę i Petronełę, której przypadła

¹ M. Michalewiczowa, *Radziwiłł Jan h. Trąby (zm. 1542)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław 1987, s. 192–195.

² *Icones Familiae Ducalis Radivilianae*, Nieśwież 1875, k. 23.

w udziale majątność rajgrodzko-goniądzka z miastami Goniądz i Rajgród (Waniewo przypadło Elżbiecie)³. Wówczas to Petronela uczyniła zapis na rzecz męża, mocą którego trzecia część wszystkich jej dóbr przechodziła na jego własność, podczas gdy resztę otrzymał w posiadanie do końca życia Radziwiłłówny w zamian za sumę 8000 kop groszy litewskich⁴. Stosowny akt sporządzono najprawdopodobniej w 1546 roku, gdyż od następnego roku małżonkowie prowadzili wspólną działalność gospodarczą w obrębie dóbr rajgrodzko-goniądzkich.

Stanisław Dowojno herbu Zaremba był synem Stanisława Jakubowicza i Zofii z Niemirowiczów. Ojciec Stanisława zmarł przed 1517 rokiem, a Zofia w 1518 roku wyszła powtórnie za mąż za Jana Steczkę z Dołubowa⁵. U boku kuzyna Andrzeja Jakubowicza Niemirowicza, wojewody kijowskiego (zm. 1540), Dowojno brał udział w walkach z Moskwą i Tatarami. Niemirowicz nie doczekał się potomstwa, toteż w 1537 roku na zamku w Kijowie dokonał adopcji i usynowił Stanisława Dowojnę⁶. W 1542 roku Dowojno został mianowany wojewodą połockim, był to jednak urząd bardzo trudny w sprawowaniu z racji nieustannego zagrożenia pogranicza ze strony Moskwy. Na początku 1563 roku wojska Iwana IV Groźnego podeszły pod Połock, którego bronił Dowojno. Szturm Moskwy w dniach 24–25 lutego 1563 roku zakończył się zdobyciem Połocka. Wówczas też Dowojno wraz z żoną został wzięty do niewoli, po czym uwięziono ich w Moskwie. Pozostawał tam do 1567 roku, gdy za wstawiennictwem Zygmunta Augusta uwolniono go z więzienia.

Życie Petroneli po ślubie możemy śledzić przede wszystkim na podstawie działalności oraz itinerarium jej męża. W 1545 roku znajdujemy ją w Wilnie⁷. W 1547 roku była najpierw w Wilnie, a następnie lato spędziła w swoich dobrach, w Rajgrodzie i Goniądzu. Na początku 1550 roku przebywała w Połocku⁸. W czerwcu 1551 roku wraz z siostrą Anną uczestniczyła

³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Radziwiłłów, dz. XI, nr 16, s. 15–16; M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań 1985, s. 94–101; J. Maroszek, *Dobra goniądzkie w XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1993, z. 3, s. 4–5; J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, 2^v Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 381–382.

⁴ Gdyby zaś Petronela zmarła przed mężem, miał je trzymać do czasu zwrotu tej sumy przez najbliższych krewnych i spadkobierców Dowojny (R. Mienicki, *Stanisław Dowojno, wojewoda połocki*, „Ateneum Wileńskie” 1937, R. 12, s. 449).

⁵ T. Jaszczółt, *Ród Niemiry z Wsielubia – Niemirowiczowie i Szczytowie herbu Jastrzębiec do połowy XVI wieku*, [w:] *Unia w Horodle na tle stosunków polsko-litewskich*, red. S. Górzynski, Warszawa 2015, poz. 33/12.

⁶ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 1135, op. 1, d. 10, k. 1.

⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rps 1777 IV, s. 485–487.

⁸ AGAD, Metryka Koronna, sygn. 114, k. 146–146v; *ibidem*, Kopicjana, p. 32, s. 415–417.

w pogrzebie Barbary Radziwiłłówny⁹. W grudniu tego roku zapewne nadal była w Wilnie, gdzie Zygmunt August potwierdził jej prawa do działu goniądzko-rajgrodzkiego¹⁰. W 1557 roku znajdujemy ją w Połocku¹¹, a rok później przebywała we Wsielubiu i w Wilnie¹². W czasie oblężenia Połocka przez Iwana IV w 1563 roku przebywała w nim razem z mężem, skąd wzięto ich do niewoli.

Petronela zmarła w Moskwie w 1564 roku, Stanisław Dowojno natomiast pozostawał w niewoli do 1567 roku. W lipcu tego roku, szykując się do powrotu do kraju, otrzymał zapewnienie cara, że będzie mógł zabrać zwłoki żony tylko w zamian za ciało zmarłego w polskiej niewoli kniazia Piotra Szujskiego. Trumnę z ciałem Petroneli wojewoda połocki pozostawił w Smoleńsku, po czym wrócił na Litwę i rozpoczął starania o sprowadzenie zwłok żony. Niestety zabiegi te zostały storpedowane przez Radziwiłłów i ciało Petroneli pozostało w Smoleńsku.

Działalność gospodarcza i fundacyjna

Podkreślenia wymaga fakt, że większość działalności gospodarczej i fundacyjnej małżonkowie realizowali wspólnie, a Petronela była w dokumentach nazywana przez Stanisława Dowojnę *małżonką moją miłą, conjuge sua charissima, coniuge sua desideratissima, conjuge sua legitima*. Trudno stwierdzić, czy był to efekt miłości, jaką darzył swoją żonę Stanisław, bardziej prawdopodobne, że był to rezultat zapisów z 1545 roku (darowizny jednej trzeciej dóbr na własność Dowojny oraz reszty będącej w zastawie do śmierci Petroneli i spłaty 8000 kop groszy litewskich).

Najwcześniejszy przejaw ich wspólnej działalności miał miejsce już w 1545 roku, gdy we Wsielubiu, dawnej siedzibie rodu Niemirowiczów, za zgodą biskupa wileńskiego Pawła Holszańskiego ufundowali altarię św. Trójcy, uposażając i obsadzając na niej ks. Jerzego¹³. Drugą charytatywną fundacją, mocą przywileju z 15 czerwca 1558 roku wystawionego we Wsielubiu, było nadanie jednego łanu ziemi miary chełmińskiej na rzecz szpitala

⁹ A. Przeździecki, *Jagiellonki polskie w XVI wieku*, t. 1, Kraków 1868, s. 269.

¹⁰ AGAD, Kopicjana, p. 63, s. 260–272; *ibidem*, Varia oddziału I, sygn. 57, k. 170 (107. *Sigismundus Augustus Petronella Radziwiłowna Stanisłai Dowojno palatini trocensis consorti bona Raygrad et Goniądz per Sigismundis Augustis donata confirmat et quibus finibus ea continentem debeant describit. Vilnae 12 decembris anno 1551*); A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 273.

¹¹ AGAD, Kopicjana, p. 40, s. 185–190.

¹² *Ibidem*, p. 32, s. 40–42, 134–136.

¹³ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, Dział Rękopisów, f. 3, nr 112; Biblioteka Czartoryskich, rps 1777 IV, s. 485–487; W. Przyalgowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 1, Petersburg 1860, s. 159.

ubogich w Trzciannem, funkcjonującym przy tamtejszym kościele św. Piotra. Stanisław i Petronela zobowiązali ówczesnego plebana ks. Jana Strzembosza oraz szlacheckiego Wojciecha z Bajek i jego potomków do nadzorowania funkcjonowania szpitala i utrzymywania nadania ziemskiego¹⁴. Według lustracji starostwa knyszyńskiego z 1616 roku Stanisław i Petronela dokonali bliżej nieznanej fundacji na rzecz kościoła parafialnego w Goniądzu obejmującej *czynsze pewne i inne dochody z folwarków do Goniądza należących*¹⁵.

Szczególnie intensywną działalność gospodarczą w obrębie włości goniądzko-rajgrodzkiej Stanisław i Petronela realizowali w 1547 roku, najwidoczniej nadrabiając dłuższy okres braku stosownej opieki właściciela po śmierci Jana w 1542 roku.

Najważniejszym efektem działalności małżonków było nadanie Goniądzowi prawa chełmińskiego na mocy przywileju wystawionego 15 lutego 1547 roku w Wilnie¹⁶ – w ten sposób usankcjonowano istniejący od wielu lat stan faktyczny. 2 września 1547 roku zezwolili Maciejowi Płackowi i Wojtkowi Młynarzowi na budowę młyna na Goniądze¹⁷, a tydzień później wyrazili zgodę Marcinowi Kołaczkowi na budowę młyna na Biebrzy¹⁸. 29 lutego 1550 roku w Połocku nadali Marcinowi Bystro w użytkowanie z prawem dziedziczenia młyn odbudowany przez niego na Biebrzy¹⁹, z kolei w Wilnie 21 maja 1558 roku oddali na własność Marcinowi Grajewskiemu połowę młyna Markowskiego na rzece Smogorówka²⁰. 1 czerwca 1557 roku Stanisław i Petronela nadali swemu urzędnikowi Adamowi Piotrowskiemu 10 włók puszczy²¹. Wreszcie 6 sierpnia 1547 roku w Goniądzu Dowojnowie wystawili jeszcze jeden przywilej, którym nadali wójtostwo w Boguszewie i Trzciannem Maciejowi Siekluckiemu, tytułowanemu

¹⁴ AGAD, Kopicjana, p. 32, s. 134–136. Szerzej o szpitalu i parafii: J. Maroszek, A. Studniarek, *Dzieje Trzciannego i obszaru gminy Trzcianne w XV–XX wieku*, Trzcianne 2004, s. 117–118.

¹⁵ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. XLVI, sygn. 149.

¹⁶ *Ibidem*, Metryka Koronna, sygn. 114, k. 147–149 (w potwierdzeniu Stefana Batorego); *ibidem*, Kopicjana, p. 42, s. 54; *ibidem*, p. 54, s. 399–439. Szerzej na temat przywileju i ustroju miasta: W. Jarmolik, *Prawa miejskie Goniądza w XVI w.*, „Białostoczczyzna” 1991, z. 2, s. 5–7; J. Maroszek, J. Kloza, *Dzieje Goniądza. W 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 33.

¹⁷ AGAD, Metryka Koronna, sygn. 114, k. 145; *ibidem*, Kopicjana, p. 32, s. 413–414; *ibidem*, p. 42, s. 11; *ibidem*, s. 57–58.

¹⁸ AGAD, Metryka Koronna, sygn. 114, k. 145–146; *ibidem*, Kopicjana, p. 32, s. 414–415.

¹⁹ *Ibidem*, Metryka Koronna, sygn. 114, k. 146–146v; *ibidem*, Kopicjana, p. 32, s. 415–417.

²⁰ *Ibidem*, Kopicjana, p. 33, s. 40–42.

²¹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 226.

starostą rajgrodzkim²². Jemu też w 1547 roku małżonkowie nadali wieś Strzeżewo²³.

Także w roku 1547 roku toczyło się przed sądem wielkksiążęcym kilka spraw między Petronelą Dowojno a szlachtą osiadłą w dobrach goniądzko-rajgrodzkich²⁴. Konflikty graniczne i gospodarcze wyraźnie wskazują na realizowaną przez Petronelę akcję rewizji stanu posiadania we włości goniądzko-rajgrodzkiej, będącej najpewniej próbą porządkowania majątku, zaburzonego po 1542 roku i kilkuletniej nieobecności właściciela.

Podsumowanie

Bardzo możliwe, że gdyby nie wzięcie do niewoli i stosunkowo wczesna śmierć w 1564 roku (miała wówczas 38 lat), Petronela z Radziwiłłów Dowojno zrealizowałyby znacznie więcej przedsięwzięć kształtujących stosunki społeczno-gospodarcze w rodowych włościach, zwłaszcza w majątności goniądzko-rajgrodzkiej. Ale już ten krótki czas pozwala dostrzec w niej osobę zaradną, aktywną, działającą na rzecz rozwoju gospodarczego dóbr rodowych, głównie poprzez popieranie osadnictwa organizowanego przez wójtów, budowę młynów czy też wreszcie nadanie praw miejskich chełmińskich Goniądzowi w 1547 roku. Dzięki temu nie ma wątpliwości, że Petronelę z Radziwiłłów Dowojno należy umieścić w gronie możliwych kobiet Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku, która, chociaż nie odgrywała istotniejszej roli politycznej, pozostawiła trwałe ślady w dziejach Podlasia.

²² AGAD, Kapicjana, p. 32, s. 63–68; J. Maroszek, A. Studniarek, *Dzieje Trzcianego...*, s. 216.

²³ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, Białystok 2000, s. 282.

²⁴ AGAD, Metryka Litewska, sygn. 211, s. 831–832, 981–994, 1071–1073, 1321–1323; *ibidem*, tzw. Metryka Litewska, nr I B 31, s. 61–63, 239.

KATARZYNA SCHOLASTYKA Z SAPIEHÓW BRANICKA [przed 1674–1720]

Słowa kluczowe

Kazimierz Jan Paweł Sapieha,
Stefan Mikołaj Branicki, trzecia
wojna północna (1700–1721),
Białystok, Tykocin, Choroszcz,
fundacje kościelne

Keywords

Kazimierz Jan Paweł Sapieha,
Stefan Mikołaj Branicki, 3rd
Northern War (1700–1721),
Białystok, Tykocin, Choroszcz,
church foundations

Abstract

Katarzyna Scholastyka was born before 1674, as a daughter of Kazimierz Jan Paweł Sapieha of the Lis coat of arms, and Krystyna Barbara nee Hlebowicz. In 1687 she married Stefan Mikołaj Branicki of the Gryf coat of arms, the owner of Tykocin and Białystok estates. They had five children: Krystyna, Elżbieta, Urszula, Konstancja and Jan Klemens, who later became the great Crown hetman. Due to the anti-royal policy of her husband, she shared his fate and in the years 1704–1708 she was in exile. After the untimely death of her husband in 1709, she took over all matters related to the management of the remaining estates. She took care of the parish church in Białystok, for which she donated various paraphernalia, and the Dominican monastery in Choroszcz. She died in 1720 and was buried in Kraków.

Fot. 3. Katarzyna Scholastyka z Sapiehów Branicka

Katarzyna Scholastyka urodziła się przed 1674 rokiem jako córka Kazimierza Jana Pawła Sapiehy herbu Lis (ok. 1635–1720) i jego pierwszej żony Krystyny Barbary z Hlebowiczów (zm. 1695)¹. Na temat wczesnych lat życia Katarzyny Scholastyki oraz jej wykształcenia nie mamy żadnych informacji. W 1686 roku spisano intercyzę, a 20 kwietnia 1687 roku² rodzice wydali

¹ K. Niesiecki, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 8, Lipsk 1841, s. 248–249; A. Rachuba, *Sapieha Kazimierz Jan Paweł (czasem Jan Kazimierz) h. Lis*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa–Kraków 1994, s. 47. Więcej o działalności politycznej i pozycji Kazimierza Jana Pawła Sapiehy: A. Rachuba, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 217–229.

² W literaturze podawane są daty roczne ślubu 1686 i 1687, przy czym pierwsza z nich odnosi się do daty sporządzenia intercyzy, druga zaś do zawarcia związku małżeńskiego. Właściwa data podana przez A. Rachubę, *Sapieha Kazimierz Jan Paweł...*, s. 47.

ją za Stefana Mikołaja Branickiego herbu Gryf na Branicach oraz w Tykocinie. Był on synem Jana Kazimierza Branickiego (zm. 1673) i Aleksandry Katarzyny Czarnieckiej (zm. 1698), która od swego ojca, Stefana Czarnieckiego, w 1661 roku otrzymała w posiadanie dobra białostockie i tykocińskie, wnosząc je w posagu mężowi³. Po ślubie z Katarzyną Scholastyką Stefan Mikołaj przeszedł do obozu sapieżyńskiego. W 1698 roku wspólnie z nią wziął od teścia w dzierżawę folwark sobolewski należący do sąsiednich w stosunku do Białegostoku dóbr zabłudowskich Radziwiłłów, ale pozostający pod jego opieką⁴. W 1699 roku August II, próbując pozyskać Stefana Mikołaja Branickiego na swojego stronnika, darował mu województwo podlaskie, co dało Branickiemu miejsce w senacie, otrzymał także prolongatę dzierżawy starostwa ratneńskiego. Ze względu na powiązania rodzinne nie zmienił jednak poglądów politycznych, czego przejawem była przeszło dwuletnia zwłoka z objęciem urzędu wojewody⁵. Pozostając w obozie Sapiehy, popierał zarówno Karola XII, jak i kreowanego przez Szwedów Stanisława Leszczyńskiego. We wrześniu 1704 roku w bitwie pod Kamienną podskarbi litewski Ludwik Pociej rozbił trzy chorągwie Stefana Branickiego, który wyemigrował do Prus Książęcych. Do 1707 roku przebywał w Gdańsku, a do kraju wrócił w 1708 roku. Zmarł 6 sierpnia 1709 roku w Hołowiesku koło Bielska. Jego ciało przewieziono do Tykocina, a następnie do Krakowa, gdzie spoczął w rodzinnym grobowcu w kościele św. Piotra i Pawła.

Małżonkowie Stefan Mikołaj i Katarzyna Scholastyka z Sapiehów Branickcy doczekali się pięciorga dzieci: Krystyny, wydanej w 1709 roku za Józefa Sapiehę, podskarbiego nadwornego litewskiego; Elżbiety, najpierw żony Ksawerego Potockiego, a następnie Jana Tarły; Urszuli (ur. ok. 1697), żony Jana Kazimierza Lubomirskiego; Konstancji, od 1725 roku żony Karola Odrowąża Sedlnickiego, oraz jedyne go syna Jana Klemensa (ur. 21 września 1689).

Katarzyna Scholastyka z Sapiehów Branicka zmarła 2 marca 1720 roku i została pochowana obok męża w grobowcu rodzinnym w krakowskim kościele św. Piotra i Pawła⁶.

³ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 2, Warszawa 1900, s. 104; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1, Warszawa 1904, s. 375; K. Piwarski, *Branicki Stefan Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 411; A. Sztachelska-Kokoczek, *Stefan Mikołaj Branicki (1656–1709)*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyńsko-suwalski*, z. 3, red. A. Dobroński et al., Białystok 2005, s. 25–27.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Kapicjana, p. 25, s. 143–148.

⁵ J. Urwanowicz, *Stefan Mikołaj Branicki – szkic do portretu (z kłopotami z urzędem wojewody podlaskiego w tle)*, [w:] *O prawie i jego dziejach ksiąg dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. 1, kom. red. M. Mikołajczyk et al., Białystok–Katowice 2010, s. 414–415.

⁶ W. Konopczyński, *Jan Klemens Branicki*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, s. 404.

Działalność administracyjna i fundacyjna

Do 1709 roku Katarzyna Scholastyka pozostawała w cieniu męża i dopiero po jego śmierci, jako dożywotnia właścicielka, przejęła zarząd nad całym majątkiem rodzowym Branickich składającym się z dóbr ziemskich na południu kraju oraz na Podlasiu⁷. Rozległym majątkiem zarządzała głównie przez ekonomów, sama zaś przez większość czasu rezydowała w Białymstoku i Tykocinie. W 1712 roku w całym założeniu pałacowym zamieszkiwało już 49 osób, m.in. 6 panien, marszałek dworu, pisarz, koniuszy i podskarbi⁸. W 1718 roku w odbudowanym pałacu przez kilka dni mieszkał jadący z Grodna do Warszawy król August II⁹.

Na temat jej działalności administracyjnej mamy jednak niewiele wiadomości. Po 1709 roku nakazała przywrócenie wypłacania pensji żołnierzom-emerytom mieszkającym w tykocińskim alumnacie¹⁰ i uzyskała potwierdzenie przywilejów miasta Tyczyna, jednej z głównych rezydencji rodu Branickich, gdzie około 1710 roku wybudowała drewniany pałacyk¹¹. Jak przypuszcza ks. Antoni Kochański, Katarzyna Scholastyka po 1709 roku zajmowała się odbudową zamku tykocińskiego i gospodarki tychże dóbr¹². W 1719 roku zrzekła się prawa dożywocia na rzecz syna Jana Klemensa, odstąpiła mu także za konsensem królewskim starostwo i leśnictwo bielskie.

Po 1709 roku podjęła się odbudowy dóbr tykocińskich i białostockich po ekonomicznym upadku z czasów wojny północnej, chociaż na ten temat nie znamy zbyt wielu szczegółów. Być może z czasów renowacji pałacu w Białymstoku pochodzą drobne elementy wyposażania, które przetrwały do 1771 roku, w tym portret Kazimierza Jana Pawła Sapiehy¹³.

Dopełniając obowiązków wynikających z posiadania prawa patronatu, dokonała pewnych donacji na rzecz białostockiej świątyni parafialnej

⁷ Już Zygmunt Gloger pisał o niej, że była *kobietą bardzo czynną* (Z. Gloger, *Listy Branickich*, „Niwa” 1877, nr 12, s. 902).

⁸ AGAD, Księgi grodzkie brańskie, sygn. 52, k. 246v–247.

⁹ K. Zawisza, *Pamiętniki*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 171.

¹⁰ Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Teki Glinki, teka nr 280, s. 56–72.

¹¹ Z. Michalczyk, *Tyczyn miastem Jana Klemensa Branickiego. Dzieje i znaczenie fundacji artystycznych*, Rzeszów–Tyczyn 2009, s. 47.

¹² A. Kochański, *526 lat dziejów miasta Tykocina na tle historii Polski*, [Białystok] 2010, s. 124.

¹³ *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1: *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 200.

(ufundowała pozłacaną monstrancję¹⁴) oraz przeprowadziła renowację otaczających kościoł baszt i uporządkowała przykościelny cmentarz¹⁵. Być może także ona po śmierci swego męża wybudowała w pałacu białostockim kaplicę, którą następnie przebudował Jan Klemens Branicki. Prawdopodobnie monument serc Stefana Mikołaja i Katarzyny Aleksandry Czarnieckiej, ufundowany przez Katarzynę Scholastykę w 1711 roku, do którego wykonania zatrudniła Kacpra Bażankę, pierwotnie przeznaczony był do teźże kaplicy, a dopiero w 1751/1752 roku przeniesiono go do świątyni¹⁶.

Swoim patronatem otaczała także klasztor Dominikanów w Choroszcy. Przed 1711 roku dokonała zapisu sumy 2000 złotych polskich, z których procent miał iść na budowę nowej świątyni. Kolejna suma w wysokości 1675 złotych została lokowana w 1715 roku¹⁷. Wreszcie w spisie aparatów, które przybyły do wyposażenia świątyni w 1716 roku, wymieniono *ornat aksamitny, kolumna biała aksamitna, wyszywany złotem i srebrem, galon złoty około ze stulą i manipularzem od wielmożnej JMP wojewodziny podlaskiej, a także od teźże Pani kielich z pateną srebrny sub po złocisty*¹⁸.

Brakuje szczegółowych informacji na temat działalności Katarzyny Scholastyki Branickiej względem poprawy stanu gospodarczego młodego miasta Białegostoku. W latach 1713 i 1717 rejestry pogłównego odnotowują zaledwie kilkudziesięciu mieszczan, co zdaje się wskazywać, że Branicka jako dożywnia właścicielka majątku nie dokonywała większych inwestycji w obrębie miasteczka. Zapewne oczekiwała przejęcia ojcowizny przez pozostającego na zagranicznej peregrynacji Jana Klemensa Branickiego (kilkakrotnie przez swoich plenipotentów prosiła o powrót syna do kraju), co nastąpiło dopiero w 1720 roku.

¹⁴ Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku, Parafia pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku, *Inventarium Ecclesiae Białostocensis de novo conscriptum et verificatum anno Dni 1737 diebus novembris, per [...] Praepositum Białostocensem Sebastianum Josephum Wronkiewicz paratum*, b. sygn., b.p.; *ibidem*, *Inwentarz kościoła i probostwa białostockiego przy podaniu onego Wjmc Xiędza Bazylemu Popielowi w komendę, przez Wjmc Xiędza Godlewskiego kanonika smoleńskiego proboszcza knyszyńskiego, spisany roku 1787, miesiąca sierpnia dnia* [brak daty], b. sygn., k. 2.

¹⁵ *Ibidem*, *Status Ecclesiae Białostocensis Praeeposititalis ac inventarium [...] anno Dni 1721 diebus mensis marty* [...] subscriptum, b. sygn., b.p.

¹⁶ J. Nieciecki, *Monument serc Stefana Mikołaja i Katarzyny Aleksandry Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1997, nr 3, s. 5–18.

¹⁷ Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział Rękopisów, f. 4-A2928.

¹⁸ W. Wróbel, *Opieka patronacka rodów Paców i Branickich nad klasztorem dominikanów w Choroszcy*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszcy. 550 lat. Księga jubileuszowa*, red. A. Kasabała, A. Szot, Białystok 2009, s. 127–128.

Podsumowanie

Działalność gospodarcza, administracyjna i fundacyjna Katarzyny Scholastyki z Sapiehów Branickiej, podobnie jak jej męża Stefana Mikołaja Branickiego, wciąż wymaga badań historycznych i poszukiwań archiwalnych, które rzuciłyby znacznie więcej światła na te zagadnienia pozostające w cieniu dokonań ich syna Jana Klemensa Branickiego. Ale już na tym etapie można stwierdzić, że Katarzyna Scholastyka należy do grona kobiet, które po śmierci mężów, jako dożywotnie właścicielki, zapisały się w nowożytnych dziejach dóbr białostockich oraz miasta Białystok w sposób szczególny. Widzimy ją jako osobę zmierzającą do podniesienia poziomu gospodarczego włości rodowych, zaangażowaną w odbudowę Tykocina i Białegostoku po zniszczeniach dokonanych w czasie trzeciej wojny północnej oraz podejmującej się fundacji na rzecz świątyń, nad którymi trzymała pieczę wynikającą z praw patronackich, wreszcie prowadzącą działalność charytatywną.

MARIA BROCK

[1756–1817]

Słowa kluczowe

Maria Brock, Zgromadzenie Sióstr
Miłosierdzia św. Wincentego
á Paulo, szpitalnictwo
w Białymstoku w XVIII i XIX
wieku

Keywords

Maria Brock, Congregation of
the Sisters of Mercy Saint Vincent
de Paul, hospital management in
Białystok in the 18th and 19th
centuries

Abstract

Maria Brock was born in Provence in 1756. In 1774, she joined the Company of the Daughters of Charity of Saint Vincent de Paul in Paris, and from 1776 to 1784, she worked at the hospital in Metz. She agreed to go to Poland that year, where, at the request of Izabela of Poniatowski Branicka, she and the other sisters were to take over the congregation in Białystok. In 1786 she became the superior sister of the local monastery and held this function until her death in 1817. She was particularly active in the turbulent period of the turn of the 18th and 19th centuries. She took care of the development of the facility, increasing the number of beds for the sick, organizing a nursery for poor girls and expanding the monastery building with an additional wing. She died on 9 December 1817 and was buried at the chapel of St. Roch in Białystok.

Fot. 4. Klasztor Sióstr Miłosierdzia i szpital św. Marcina

Maria (Marianna) Brock¹ urodziła się w Prowansji w 1756 roku². Nie udało się ustalić, gdzie dokładnie przysłała na świat, nic także nie wiadomo o jej domu rodzinnym i wczesnych latach młodości. W 1774 roku w wieku 18 lat wstąpiła do paryskiego Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia, zwanych

¹ Jej nazwisko pisano w dokumentach różnie: Brok, de Brok, de Brock lub Brock. W 1790 r. podpisała się jako starsza siostra białostockiego zgromadzenia spolszczonym zapisem Maria Brok. W metryce zgonu odnotowana jako Maria Brock, taki też zapis będzie używany w tekście.

² Głównym źródłem do poznania biografii Marii Brock jest treść kazania wygłoszonego przez archidiakona białostockiego ks. Kazimierza Kubeszowskiego w czasie jej pogrzebu w 1817 r., które po rozszerzeniu zostało wydane drukiem: *Kazanie na pogrzebie s.p. Maryanny Brock Przełożonej Sióstr Miłosierdzia i szpitala białostockiego w białostockim XX. Missyonarzów kościele dnia 11. Xbra 1817 roku*, Białystok 1817; druk dołączony jest do wizyty klasztoru i szpitala przeprowadzonej w 1820 r. (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, Dział Rękopisów, f. 273, d. 3387, k. 15–18v). Na podstawie tego druku opracowano dotychczasowe ujęcia biograficzne Marii Brock: *Żywoć siostry miłosierdzia Marjanny Brock, przełożonej szpitala białostockiego. Wyjątek z kazania pogrzebowego x Kazimierza Kubeszowskiego ze zgromadzenia missyonarzów, archidiakona białostockiego*, [w:] *Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej z wiadomościami ku wydoskonaleniu jej służącemi*, t. 1, Wilno 1820, s. 513–519; H. Mościcki, *Brock Marjanna (1756–1817)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 440–441.

potocznie szarytkami. Jego organizatorką była św. Ludwika de Marillac (1591–1600) współpracująca ze św. Wincentym á Paulo (1518–1660), który w 1625 roku w Paryżu założył Zgromadzenie Misji (zwane także Zgromadzeniem Księży Misjonarzy). Do 1776 roku Maria Brock pracowała w paryskim szpitalu szarytek, po czym została przeniesiona do szpitala w Metz, jednej z największych placówek na terenie Francji utworzonych przez św. Ludwikę de Marillac. W nowym miejscu pracowała do 1784 roku.

W tym czasie w Paryżu przebywała Izabela z Poniatowskich Branicka, wdowa po hetmanie wielkim koronnym Janie Klemensie Branickim oraz siostra króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego, dożywotnia właścicielka dóbr białostockich, gdzie od 1768 roku funkcjonował klasztor Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia. W związku z tym, że od 1777 roku placówka ta wakowała (pierwsza siostra przełożona Agnieszka Kołosowska przeniosła się do Warszawy), Izabela Branicka zwróciła się do władz w Paryżu o oddelegowanie grupy sióstr (trzech lub czterech) do obsługi klasztornej szpitala, obiecując pokrycie związanych z tym kosztów. Władze Zgromadzenia wyraziły zgodę i za pomocą pisma okólnego przeprowadzono werbunek sióstr chętnych do pracy w Rzeczypospolitej Polskiej. Jedną z osób, które zgłosiły swój udział, była Maria Brock. Już w 1784 roku Maria była w Warszawie, gdzie przez rok przebywała w tamtejszym Domu Centralnym, po czym przybyła do Białegostoku. Przez dwa lata pełniła obowiązki towarzyszki, a w 1786 roku ostatecznie objęła funkcję siostry przełożonej.

Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia w Białymstoku zostało ufundowane przez Jana Klemensa Branickiego na mocy przywileju wystawionego 26 września 1768 roku u księży misjonarzy w Tykocinie. Podstawowym zadaniem szarytek było w *chorobach i kalectwach dać ratunek, wygodę i usługę* mieszkańcom Białegostoku i najbliższych okolic. Fundator zlokalizował klasztor i szpital przy głównym rynku, naprzeciwko kościoła parafialnego i wymurowanego w 1763 roku przytułku, na działce uzyskanej w 1766 roku drogą wymiany z miejscowym proboszczem. W 1769 roku stanął murewany piętrowy budynek, który został przez fundatora hojnie wyposażony. Na utrzymanie sióstr i szpitala Branicki zapisał na swoich dobrach 7000 złotych polskich. Dochód miał być dzielony między pięć sióstr, dwunastu chorych i kapelana. Część funduszy miała wspierać funkcjonowanie apteki. Już w 1769 roku do Białegostoku przybyło pięć pierwszych sióstr. W 1771 roku Branicki dodatkowo uposażył klasztor, ofiarowując mu folwark Krupniki. Po ustąpieniu pierwszej przełożonej Agnieszki Kołosowskiej w 1777 roku nastął dłuższy wakant na tym stanowisku, który zapełniła dopiero siostra Maria Brock.

Jej posługa przypadła na bardzo trudny i niespokojny okres upadku Rzeczypospolitej, rozbiorów i kilku kampanii wojennych. Przez ten czas

nieustannie działała na rzecz mieszkańców Białegostoku i okolicznych wsi, jak również niosła pomoc licznie przybywającym lub przechodzącym przez miasto wojskom wszystkich walczących ze sobą stron. Podejmowała rozliczne działania zmierzające do rozwoju placówki Zgromadzenia, zdobywając dodatkowe fundusze, rozszerzając oferowane miejscowej ludności wsparcie oraz rozbudowując gmach klasztorny i wzbogacając jego wyposażenie. Fundusze pozyskiwała od Izabeli Branickiej oraz jej brata, króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego, który w 1793 roku ofiarował 12 000 zł, które w 1794 roku przeznaczyła na potrzeby rannych żołnierzy uczestniczących w powstaniu kościuszkowskim³. Na przełomie XVIII i XIX wieku szpital pozyskał różne liczne donacje, m.in. w 1779 i 1787 roku ks. J. Antoniewicz zapisał na dobrach Pieski 18 000 zł, ks. Daniszewski ofiarował 10 000 zł z obowiązkiem utrzymywania dodatkowych sześciu łóżek, ks. Andrzej Klimaszewski ofiarował 10 200 zł, zapisując je na Nurcu, w 1817 roku Karol Michalski na dobrach Podbiel zapisał 10 000 zł i tyle samo na dobrach Choroszcz zapisał Ludwik Kruszewski. O klasztorze w swoim testamencie nie zapomniała Izabela Branicka, przekazując 1000 zł na modlitwy za duszę, wszystkie srebra zaś nakazała Marii Brock oraz proboszczowi białostockiemu ks. Sebastianowi Łapinkiewiczowi sprzedać, a pozyskane fundusze przeznaczyć na jałmużnę oraz pomoc ludziom chorym i starym⁴. Maria Brock funkcję przełożonej białostockiego Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia spełniała do śmierci 9 grudnia 1817 roku. Za zgodą gubernatora obwodu białostockiego dwa dni później została pochowana przy kaplicy św. Rocha w Białymstoku⁵. Pogrzeb był wielką manifestacją wdzięczności za jej ofiarność i posługę⁶.

Działalność społeczna

Podstawowym zakresem działalności Marii Brock było kierowanie białostockim Zgromadzeniem Sióstr Miłosierdzia oraz prowadzonym przez nie szpitalem. W 1790 roku w szpitalu było po dziewięć łóżek kobiecych i męskich, na których utrzymanie fundusze pochodziły z donacji Jana Klemensa Branickiego oraz księży Daniszewskiego i Antoniewicza – jednocześnie siostry

³ H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny z 22 ilustracjami*, Białystok 1933, s. 10.

⁴ S. Rosiak, *Prowincja litewska Sióstr Miłosierdzia. Szkic z dziejów martyrologii Kościoła katolickiego pod zaborem rosyjskim*, Wilno 1933, s. 89; M. Kupczewska, K. Łopatecki, *Testament Izabeli z Poniatowskich Branickiej (3 XI 1805 r.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, t. 64, z. 1, s. 107–108.

⁵ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 604, op. 58, d. 10, k. 28v, nr 6F.

⁶ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, *Dział Rękopisów*, f. 273, d. 3387, k. 18v–19.

z własnych dochodów opłacały drugie tyle łóżek. Według sporządzonego w 1820 roku inwentarza na piętrze, gdzie znajdowały się sale dla chorych mężczyzn i kobiet, ustawionych było dwadzieścia sześć łóżek, każde zaopatrzone w *stołeczek z tacką drewnianą, szafliczek i pantofle*⁷. Na piętrze znajdowała się także apteka prowadzona przez siostry oraz kaplica obsługiwana przez kapelana, który utrzymywał się z różnych fundacji, m.in. Katarzyny z Komorowskich Gordonowej i Heleny Brzezińskiej⁸. W 1820 roku na potrzeby chorych przeznaczonych było 250 sztuk koszul, 90 powłok na pierzyny, 150 prześcieradeł i po 24 ręczniki, szlafroki i szlafmyce⁹.

Ze względu na stale rozwijaną działalność dobroczynną szpital wymagał rozbudowy. W 1816 roku Maria Brock zrealizowała duże przedsięwzięcie inwestycyjne polegające na rozszerzeniu gmachu szpitalnego w kierunku zachodnim poprzez dobudowę nowego piętrowego skrzydła, w którym ulokowano trzecią salę chorych na kolejne osiem łóżek oraz dodatkowe pomieszczenia szkółki. Okoliczności fundacji tej placówki nie są znane, ale była ona zapewne dziełem Marii Brock. W 1820 roku wizytator zapisał: *funduszu na szkołkę nie masz żadnego, [...] tylko dla uczynienia dogodności ubogich rodziców panienkom poświęcają się w posłudze, ucząc je obowiązków chrześcijańskich, czytać pisać i robótek tyle, aby były sposobne na dobrą pokojówkę*¹⁰. W 1820 roku uczyło się w niej 47 dziewcząt. Ważną częścią funkcjonowania szpitala i apteki była biblioteczka licząca niedługo po śmierci Marii Brock 68 woluminów, wśród których dominowała literatura fachowa z zakresu medycyny i farmacji¹¹.

Szczególną aktywność w zakresie niesienia pomocy Maria Brock wykazywała w okresie powstania kościuszkowskiego, gdy pozyskany w 1793 roku fundusz od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego przeznaczyła na pomoc rannym żołnierzom, chociaż początkowo planowała za tę kwotę sfinansować rozbudowę szpitala. Jak stwierdził ks. Kazimierz Kubieszowski w kazaniu pogrzebowym z 1817 roku, *po rozproszeniu wojsk polskich zaciągnięci do nich z Litwy, obdarci, zgłodniiali i znędznieni, powracając do swej dziedziny, tysiącami przez to przechodzili miasto, śp. Marianna pośpieszyła ku ich pomocy i ratunkowi. Żołnierze ograbiali także okoliczną ludność z produktów żywnościowych oraz przyciągnęli ze sobą choroby zakaźne. Zarówno w dostarczaniu pożywienia, jak i leczeniu chorób służył mieszkańcom Białegostoku i okolic klasztor Sióstr Miłosierdzia.*

⁷ *Ibidem*, k. 5–5v, 6.

⁸ *Ibidem*, k. 3.

⁹ *Ibidem*, k. 7.

¹⁰ *Ibidem*, k. 6–6v.

¹¹ *Ibidem*, k. 7v–9.

Uznanie wobec zasług Marii Brock wyraził też generał hrabia Levin August Gottlieb Theophil von Bennigsen, zezwalając jej na korzystanie z zapasów mąki przechowywanej w magazynach wojskowych, dzięki której siostry mogły piec chleb i rozdawać go potrzebującym.

Kolejny odnotowany przejaw działalności dobroczynnej Marii Brock miał miejsce na przełomie 1806 i 1807 roku, gdy po stoczonych między Francją a Rosją bitwie pod Pułtuskim ranni żołnierze rosyjscy byli przewożeni na zimowe leża do Białegostoku i okolicznych wsi. Na początku 1807 roku zaczęły się pojawiać na tyle duże ogniska chorób zakaźnych, że w samej tylko wsi Białostoczek w pierwszych miesiącach roku zmarło kilkaset osób. Sytuację próbowała ratować Izabela Branicka, ale główny ciężar pomocy chorym spoczął na siostrach zakonnych. Ksiądz Kubeszowski wspominał: *jakoż skoro ją do zaradzenia temu złemu wezwano, natychmiast i bez najmniejszej prawie zwłoki, pojechawszy do onej wioski, wszystkie jej chaty bez względu na niebezpieczeństwo oczywiste zarażenia się od owej zaraźliwej choroby, sama obeszła, a poznawszy i zrozumiawszy o co tu idzie, poznawszy doskonale stan rzeczy, przygotowane u siebie lekarstwa i potrawy codziennie z siostrami rozwożąc i rozdając, resztę mieszkańców owej wioski od pewnej i zgubnej śmierci ochroniła i ocaliła.* Kolejny raz Maria Brock realizowała swoją misję niesienia pomocy jesienią 1812 roku w czasie wyprawy Napoleona na Rosję, gdy do Białegostoku przywieziono rannych żołnierzy rosyjskich, pozostawiając ich w miejscowych budynkach kościelnych bez żadnego wsparcia. Siostra przełożona natychmiast dostarczyła im pożywienie, o które starania czyniła także u aktualnych władz wojskowych. Wszystkich rannych i chorych przyjęła do szpitala, *tak dalece, że ich pomimo szczupłości miejsca i funduszu po osiemdziesiąt i więcej razem w onym szpitalu liczono, a wszyscy za troskliwym staraniem śp. Marianny przywoicie opatrzeni, nakarmieni i usłużni byli.* Również wojskom powracającym z kampanii napoleońskiej białostocki klasztor służył wsparciem, przede wszystkim rozdając żywność.

Podsumowanie

Siostra Maria Brock, chociaż pochodziła z Francji, większą część życia z całą swoją energią i oddaniem poświęciła służbie Bogu i bliźniemu w niewielkim prowincjonalnym miasteczku Białystok, gdzie od 1768 roku funkcjonowała ufundowana przez Jana Klemensa Branickiego placówka Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia. Przez ponad trzydzieści lat pracy zdołała znacznie rozwinąć działalność klasztoru i szpitala, powiększając uposażenie, pozyskując hojne datki, rozbudowując gmach oraz organizując w nim szkołę, aptekę i nowe sale dla chorych. Spieszyła z pomocą każdemu w potrzebie,

bez względu na jego pochodzenie czy przynależność państwową, co miało szczególny wydźwięk w okresie burzliwego przełomu XVIII i XIX wieku, upadku Rzeczypospolitej, zaborów oraz powstań i wojen. Zyskiwała tym ogromny szacunek i zaufanie, doceniany nie tylko przez lokalną społeczność, lecz także przebywających w mieście wysokich rangą wojskowych i urzędników. Jak w kazaniu pogrzebowym podkreślał ks. Kazimierz Kubeszowski, ofiarność okupiła własnym zdrowiem. Postać francuskiej siostry jest dziś zupełnie zapomniana, warto więc przywrócić ją i jej dokonania wspólnej pamięci współczesnych białostoczan.

JÓZEFINA TEOFILA ALEKSANDRA Z ZACHERTÓW ZACHERT [1845–1924]

Słowa kluczowe

Józefina z Zachertów Zachert,
Fryderyk Wilhelm Zachert,
Supraśl, przemysł włókienniczy,
Białostoczczyzna, szkolnictwo
polskie pod zaborem rosyjskim

Keywords

Józefina of the Zachert family
Zachert, Fryderyk Wilhelm
Zachert, Supraśl, textile industry,
Białystok region, Polish schools
under the Russian partition

Abstract

Józefina Zachert was born on 24 July 1845 in Supraśl. She was a daughter of Christian Bogumił Gustaw Zachert and Anna Krystyna Henrietta Helbing. Little is known about her childhood and youth. Soon before 1878 she married her uncle, Frederick Wilhelm Zachert, who at that time was over 80 years old and was the owner of Supraśl estate and one of the largest textile factories in the Białystok region. The purpose of the marriage was not to father a child, but only to take care of the property issues after Zachert's death. Frederick Wilhelm Zachert died in 1885 and, under his will, Józefina became the inheritor of all his estates and properties. She did not remarry until she died. She devoted a lot of attention to the development of Supraśl and its condition. She died in 1924.

Fot. 5. Józefina Teofila Aleksandra z Zachertów Zachert

Józefina urodziła się 24 lipca 1845 roku w Supraślu¹ jako córka Chrystiana Bogumiła Gustawa Zacherta oraz Anny Krystyny Henrietty Helbing². Nie mamy informacji na temat wczesnych lat życia Józefiny, jej wychowania i edukacji. Zapewne dzieciństwo i wczesną młodość spędziła wraz z rodziną w Supraślu, później mieszkała w Warszawie, gdzie pobierała nauki w jednym z miejscowych zakładów wychowawczych dla panien. Jeszcze w wieku 30 lat pozostawała w stanie panieńskim i mieszkała w Supraślu.

¹ Wśród przechowywanych w Łotewskim Archiwum Państwowym duplikatów ksiąg metrykalnych białostockiej parafii ewangelicko-augsburskiej brakuje księgi za rok 1845. Data urodzenia podana na podstawie wypisu z aktu urodzenia Józefiny Zachert za rok 1845, nr 121, przechowywanego w zbiorach rodziny Zachertów (cyt. za: M. Popławska, *Główne aspekty społecznej działalności baronowej Józefiny Zachert w Supraślu*, [w:] *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, red. M. Zemło, Supraśl 2002, s. 221).

² Archiwum Państwowe w Warszawie, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Warszawie, sygn. 35, k. 45 (nr 45).

Przed 1878 rokiem zawarła tzw. białe małżeństwo, wychodząc za mąż za liczącego wówczas ponad 80 lat stryja Wilhelma Fryderyka Zacherta, od 1870 roku tytułowanego baronem Imperium Rosyjskiego. Decyzja ta była podyktowana koniecznością utrzymania supraskiego majątku w rękach rodziny, gdyż Wilhelm Fryderyk nie miał bezpośrednich spadkobierców. Okoliczności zawarcia związku małżeńskiego oraz jego dokładna data i miejsce nie są jednak znane.

W 1834 roku Wilhelm Fryderyk otrzymał od skarbu państwa w wieczystą dzierżawę supraski majątek złożony z części klasztoru z pałacem opatów, folwarku Supraśl i puszczy. Na wydzierżawionym terenie w ciągu kolejnych lat utworzył osadę włókienniczą, do której sprowadził rodziny tkaczy ze Zgierza³. Działająca w dawnych zabudowaniach klasztornych supraska fabryka Zacherta bardzo szybko stała się jedną z największych wytwórni sukna w całej Rosji.

Po 1882 roku Józefina wróciła do Supraśla i tam rezydowała. 29 października 1885 roku w czasie drogi powrotnej z Berlina zmarł baron Wilhelm Fryderyk Zachert⁴. Jego ciało przewieziono do Supraśla, gdzie spoczęło w rodzinnym grobowcu na cmentarzu ewangelickim. Mocą swojego testamentu Zachert uczynił Józefinę ogólną spadkobierczynią ogromnego majątku oraz główną wykonawczynią jego ostatniej woli⁵. Pozostając do śmierci właścicielką Supraśla, Józefina podejmowała się różnych działań zmierzających do polepszenia stanu miasteczka i jakości życia jego mieszkańców, m.in. wspierając edukację, uzyskując w 1892 roku prawa miejskie oraz próbując w 1902 roku zaprowadzić w Supraślu oświetlenie elektryczne⁶. Zmarła bezpotomnie 23 marca 1924 roku w Warszawie⁷. Po przewiezieniu ciała do Supraśla odbył się pogrzeb będący wyrazem szacunku i wdzięczności za dokonania Józefiny Zachert. W nabożeństwie uczestniczyli kapłani trzech wyznań. Spoczęła obok męża w grobowcu na supraskim cmentarzu ewangelickim.

³ Szerzej o okolicznościach wydzierżawienia Supraśla i początkach działalności Zacherta: J. Maroszek, *Supraśl. Monografia miasta i gminy*, Supraśl 2013, s. 251–267. Por. także: R. Dobrowolski, M. Popławska, *Plan Supraśla z 1845 r. (komunikat)*, [w:] *Małe Miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 51–54; K.P. Woźniak, *Fryderyk Wilhelm Zachert – przemysłowiec zgierski i supraski. Szkic do portretu*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2004, t. 2, s. 68–78.

⁴ Według daty podanej na supraskim grobowcu Zacherta; *Wspomnienie pośmiertne*, „Kurier Warszawski”, 23.10/4.11.1885, s. 4.

⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 130, k. 10–13.

⁶ Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie, f. 2, op. 38, d. 897, k. 88–96; *ibidem*, f. 8, op. 2, d. 1580, k. 1–6 (cyt. za: M. Popławska, *Główne aspekty społecznej...*, s. 224–226).

⁷ *Baronowa Zachert zmarła po długich i ciężkich cierpieniach*, „Dziennik Białostocki”, 27.03.1924, s. 4.

Działalność społeczna i kulturalna

Już w 1878 roku baronessa Józefina Zachert należała do zarządu Drugiego Białostockiego Komitetu Towarzystwa Opieki nad Rannymi i Chorymi w Czasie Wojny⁸. Po zakończeniu wojny w 1880 roku komitet ten uległ przekształceniu w Drugi Białostocki Miejskowy Zarząd Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża. W kolejnych latach była wymieniana na pierwszym miejscu wśród jego członków (ostatni raz w tej roli wystąpiła w 1882 roku)⁹. Później należała także do warszawskich organizacji dobroczynnych: Towarzystwa Pań św. Wincentego á Paulo oraz Towarzystwa Przytułku św. Franciszka Salezego, którym w testamencie przeznaczyła znaczne donacje pieniężne.

W 1900 roku pod budowę żeńskiej szkoły ewangelickiej przekazała plac przy ul. Kościelnej, a później przy ul. Leśnej. Placówka działała na pewno w 1906 roku¹⁰. Równolegle w 1901 roku na rzecz Dyrekcji Szkół Państwowych Guberni Grodzieńskiej przekazała plac przy ul. Głównej, w sąsiedztwie kościoła ewangelickiego (dziś ul. 3 Maja), gdzie w 1905 roku stanął drewniany budynek, w którym od września 1907 r. zaczęła działać dwuklasowa placówka dla dziewcząt. W tym samym roku Józefina Zachert uzyskała pozwolenie na naukę czytania i pisanie po polsku. Napływ uczniów i popularność szkoły spowodowały konieczność budowy nowego muranego gmachu, który staraniem Józefiny powstał w 1909 roku (obecnie urząd miejski). Najzdolniejszym uczennicom fundowała stypendia (w 1911 roku wysłała siedem uczennic na trzyletnie kursy pedagogiczne), płaciła też stypendystom za dodatkowe kursy rachunkowości, gospodarczo-rękodzielnicze oraz w wileńskim seminarium wychowawczyń. Po 1919 roku placówka została przekształcona w siedmioklasową szkołę powszechną¹¹.

⁸ *Памятная книжка гродненской губернии на 1878 г.*, cz. 1, Grodno 1877, s. 97–98; *Памятная книжка гродненской губернии на 1879 г.*, cz. 1, Grodno 1878, s. 95.

⁹ *Памятная книжка гродненской губернии на 1880 г.* Адрес-календарь и статистическо-справочья сведения, Grodno 1879, s. 63; *Памятная книжка гродненской губернии на 1881 г.* Адрес-календарь и статистическо-справочья сведения, Grodno 1880, s. 64; *Памятная книжка гродненской губернии на 1882 г.* Адрес-календарь и статистическо-справочья сведения, Grodno 1881, s. 65.

¹⁰ *Памятная книжка гродненской губернии на 1906 г.*, Grodno 1906, s. 92.

¹¹ Dzieje fundacji szkoły żeńskiej i jej funkcjonowanie były wielokrotnie przedmiotem badań i opisu, m.in.: W. Załęski, *Źródłowe konteksty pocztówki z 1914 r.*, „Bibliotekarz Podlaski” 2001, t. 3, s. 75–81; M. Popławska, *Główne aspekty społecznej...*, s. 228–229; K.P. Woźniak, *Zgierskie i supraskie inwestycje przemysłowe rodziny Zachertów. Losy dziedzictwa, [w:] Rola bankowości i przedsiębiorczości w ochronie dziedzictwa miast postindustrialnych w warunkach rozwoju demokracji lokalnej*, red. A. Stawarz, Warszawa–Białystok 2006, s. 79–80; M. Tołoczko, *Publiczna Szkoła Powszechna w Supraślu w okresie II Rzeczypospolitej*, Supraśl–Białystok 2015, s. 43–44.

Na potrzeby supraślan udostępniła część własnego księgozbioru znajdującego się w rezydencji rodowej w dawnym pałacu opatów. Po jej śmierci książki zostały przekazane przez Konstantego Zacherta na potrzeby utworzonego w 1928 roku Stowarzyszenia Czytelni im. Baronowej Józefiny Zachert w Supraślu, które funkcjonowało do II wojny światowej¹².

Chociaż przyszyła na świat w rodzinie wyznania ewangelicko-augsburskiego i w nim została ochrzczona, po śmierci męża stopniowo zaczęła przechodzić na rzymski katolicyzm, przyjmując ostatecznie to wyznanie. Po 1885 roku Józefina Zachert przedłużyła prawo do użytkowania budynku i działki naprzeciw kościoła, które przekazał parafii Wilhelm Fryderyk¹³. W 1895 roku we wnętrzu świątyni znajdowały się trzy ołtarze: główny Trójcy Świętej i dwa boczne: jeden z obrazem Matki Bożej Szkaplerznej, a drugi z obrazem Ukrzyżowanego Chrystusa. Według relacji mieszkańców Supraśla przed 1915 rokiem Józefina ufundowała nowy obraz Matki Bożej Ostrobramskiej w połączanej szacie, przywieziony z Wilna przez jej administratora Świeżyńskiego¹⁴. W 1919 roku odnotowano, że od Józefiny Zachert parafia otrzymywała bezpłatnie drewno opałowe – 5 sążni proboszcz, organista zaś 1,5 sążnia¹⁵.

Po 1919 roku Józefina Zachert wspierała proces odbudowy Supraśla ze zniszczeń po I wojnie światowej, finansując m.in. odbudowę tamtejszego szpitala (przy współpracy rodziny Buchholtzów i Cytronów)¹⁶. Brała też udział w zbiorce funduszy na odzież dla białostockiego pułku strzelców, ofiarowując 1000 marek¹⁷. W 1921 roku na potrzeby supraskiego posterunku Policji Państwowej przekazała lokal mieszkalny oraz trzy morgi gruntu¹⁸.

5 maja 1921 roku w Warszawie sporządziła testament, aneksowany 27 maja 1922 roku i zaktualizowany 15 maja 1923 roku¹⁹. Cały majątek

¹² W. Załęski, *Dokument i książka... groźna broń*, „Bibliotekarz Podlaski” 2000, t. 1, s. 7–13; *idem*, *Źródłowe konteksty...*, s. 79.

¹³ Fakt ten odnotowano w wizytacji dekanalnej supraskiego kościoła w 1895 r.: Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 694, op. 1, d. 4124, k. 25v.

¹⁴ Obraz odnotowany w inwentarzu kościoła parafialnego sporządzonym przy obejmowaniu parafii przez ks. Kryńskiego 2 kwietnia 1919 r.: Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku [dalej: AMAB], Parafia pw. Trójcy Świętej w Supraślu, *Inwentarz kościoła supraślskiego białostockiego dekanatu* [2.04.1919], b. sygn.; H. Ołdytowski, *Fundatorka*, „Nazukos” 1994, nr 87, s. 1; M. Popławska, *Główne aspekty społecznej...*, s. 227–228.

¹⁵ AMAB, Parafia pw. Trójcy Świętej w Supraślu, *Inwentarz kościoła parafialnego w Supraślu ziemi białostockiej sporządzony przez ks. Jana Kryńskiego RP 1920*, b. sygn.

¹⁶ *Listy do redakcji*, „Dziennik Białostocki”, 7.09.1919, s. 3.

¹⁷ *Z Supraśla*, „Dziennik Białostocki”, 23.11.1919, s. 4.

¹⁸ *Podziękowanie*, „Dziennik Białostocki”, 28.08.1921, s. 3.

¹⁹ Jego treść omawiano w literaturze, m.in. E. Guzowska, *Testament Józefiny z Zachertów Zachert*, „Nazukos” 2002, nr 9, s. 15; pełną treść testamentu opublikował J. Maroszek, *Supraśl. Monografia miasta...*, s. 569–572.

zapisała bratankowi Konstantemu Zachertowi, synowi Wilhelma Henryka Zacherta. Uczyniła też liczne zapisy i dyspozycje majątkowo-finansowe na rzecz pozostałych członków rodziny. Dożywotnią rentą obdarowała Antoninę Skąpską, swoją wieloletnią ochmistrzynię, oraz podarowała pewne kwoty administratorowi Wacławowi Świeżyńskiemu. Po 10 000 marek polskich ofiarowała Towarzystwu Pań św. Wincentego á Paulo i Towarzystwu Przytułku św. Franciszka Salezego w Warszawie. Taką samą kwotę przeznaczyła też na zakup książek do miejscowej czytelnicy, a także na fundusz stypendialny imienia Wilhelma barona Zacherta.

Podsumowanie

Józefina Zachert przez blisko czterdzieści lat zarządzała fortuną po zmarłym w 1885 roku mężu Wilhelmie Fryderyku Zachercie. Przez ten czas podejmowała wiele inicjatyw, bardzo ważnych z punktu widzenia rozwoju społeczności lokalnej i jej kondycji ekonomicznej oraz utrzymywania polskości pod zaborem rosyjskim, zapisując się na stałe złotymi zgłoskami w historii Supraśla i Białostoczczyzny. Nie bez przesady pisano w jej nekrologu ogłoszonym na łamach „Kuriera Warszawskiego”: *przeszła przez życie, czyniąc dobrze, bez rozgłosu, jak prawdziwa chrześcijańska niewiasta. Ziemiańska, o wysokim poczuciu ciężącej na niej z tytułu tego odpowiedzialności, troszczyła się i zabiegała o podniesienie etycznego i umysłowego poziomu swego majątku. [...] Śmierć jej jest prawdziwym ciosem nie tylko dla rodziny i przyjaciół, lecz i dla tej wielkiej rzeszy, którą się opiekowała*²⁰.

²⁰ Śp. Józefina bar. Zachertowa, „Kurier Warszawski”, 11.04.1924, s. 4.

BERTA ZE SCHNEIDERÓW SZAYKOWSKA [1889–1980]

Słowa kluczowe

Białystok, Stacja Opieki nad
Matką i Dzieckiem, Kropla Mleka,
Biblioteka Główna Uniwersytetu
Medycznego w Białymstoku

Keywords

Białystok, Mother and Child Care
Station, Milk Drop, Main Library
of the Medical University of
Białystok

Abstract

Berta Szaykowska nee Schneider was born in Białystok on 12 September 1889 in the family of Antoni Karol and Maria nee Ołdakowski. In 1917, she graduated the Charkow Kharkiv Medical Institute. During First World War, she served on a medical train, and in 1918 she married doctor Adolf Kajzer. Since 1919 she lived permanently in Białystok. Before 1939 she co-organized and participated in many undertakings aimed at improving the condition of children and youth living in Białystok and developing professional medical care in the field of pediatrics. During World War II she remained in Białystok, supporting the organization of secret teaching and running a doctor's office. In the years 1944–1945 she worked in Częstochowa, and then she returned to Białystok, working, among others, at the Provincial Sanitary and Epidemiological Station. In the years 1953–1966 she was the director of the Library of the Medical Academy in Białystok. She died in 1980.

Fot. 6. Berta ze Schneiderów Szaykowska

Berta ze Schneiderów Szaykowska¹ urodziła się w Białymstoku 12 września 1889 roku (starego stylu)² w ewangelickiej rodzinie Antoniego Karola i Marii Ołdakowskiej. Ojciec Berty był z zawodu rzeźnikiem (*Fleischer*) pochodzącym z rodziny osiadłej w Białymstoku już w połowie XIX wieku. Na kilka dni przed urodzeniem Berty Antoni i Maria odkupili od ojca prawa własności do nieruchomości, na której stał wówczas drewniany parterowy dom³ (później ul. Mazowiecka 7)⁴.

W Białymstoku uczyła się w szkole elementarnej, a następnie w gimnazjum żeńskim Mikołajewsko-Aleksandrowskim. Po jego ukończeniu w latach 1909–1913 studiowała na Wydziale Fizyko-Matematycznym Warszawskich Wyższych Kursów Żeńskich, po czym wstąpiła do Żeńskiego

¹ Postać dr Berty ze Schneiderów Szaykowskiej doczekała się krótkich, powielających się opracowań: K.J. Sarosiek, *Dr med. Berta Szaykowska (1889–1980)*, [w:] *Ci, którzy odeszli. Biografie profesorów i zasłużonych pracowników 1950–1990*, red. E. Bańkowski et al., Białystok 1990, s. 86–87; E. Bernacki, *Berta Szaykowska (1889–1980)*, „Białostoczczyzna” 1997, z. 3, s. 91–93; M. Sopek, M. Szkudlarek, *Berta Szaykowska*, „Medyk Białostocki” 2012, nr 1, s. 25.

² Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku, sygn. 18, nr 242 (1889 r.).

³ *Ibidem*, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 23, k. 196–197.

⁴ *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki”, 7.03.1925, s. 4.

Charkowskiego Instytutu Medycznego, który ukończyła w 1917 roku⁵ (dyplom lekarski nostryfikowała w 1922 roku). W czasie I wojny światowej była lekarzem w pociągu sanitarnym. Do Białegostoku wróciła dopiero w 1919 roku. Była już wówczas zamężna – w 1918 roku wyszła za Adolfa Kajzera, który rok później zmarł jednak na tyfus. W 1922 roku w kościele ewangelickim w Stanisławowie ponownie wstąpiła w związek małżeński, tym razem z doktorem medycyny Władysławem Lucjanem Szaykowskim (ur. 1883)⁶, wdowcem i ojcem dwóch synów – Tadeusza (zm. 1942) i Janusza (zm. 1958).

Od 1919 roku dr Berta Szaykowska pracowała jako lekarz w Szpitalu Zakaźnym przy ul. św. Rocha 33, po czym w 1921 roku objęła trzydziestołożkowy oddział wewnętrzny w Szpitalu św. Rocha⁷ przy ul. Lipowej 47. Po 1924 roku zrezygnowała z tej pracy, poświęcając się indywidualnej działalności zawodowej. Rozpoczęła organizację w Białymstoku inicjatywy „Kropla Mleka”, a od 1927 roku współtworzyła Sekcję Opieki nad Matką i Dzieckiem w ramach struktury miejscowego Towarzystwa Eugenicznego⁸. Równocześnie z inspiracji dr. Tadeusza Boya-Żeleńskiego była jedną z organizatorek Poradni Świadomego Macierzyństwa. W latach 1919–1939 sprawowała opiekę medyczną nad uczennicami Gimnazjum Żeńskiego im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej (na jej wniosek w starszych klasach wprowadzono drugie śniadanie).

We wrześniu 1939 roku Berta Szaykowska pracowała jako lekarz w Szpitalu Wojskowym nr 303 działającym w gmachu Gimnazjum Żeńskiego im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej⁹. W okresie okupacji sowieckiej znalazła zatrudnienie w ambulatorium pediatrycznym w Białymstoku. Po 1941 roku współpracowała z dr Anną Ellert oraz dr Ireną Białówną, udało jej się uniknąć aresztowań po dekonspiracji działaczy AK pracujących

⁵ Archiwum Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, sygn. 238/30, Teczka osobowa dr Berty Szaykowskiej, Odpisy uwierzytelnione z atestatu Warszawskich Wyższych Kursów Żeńskich oraz świadectwa ukończenia Żeńskiego Charkowskiego Instytutu Medycznego, k. 7–8.

⁶ *Ibidem*, k. 6.

⁷ Szpital powstał na bazie szpitala powiatowego założonego w XIX w. (E. Bernacki, *Ludzie i placówki służby zdrowia w regionie białostockim: rys historyczny, biografie*, Białystok 1998, s. 82).

⁸ *Sekcja Opieki nad Matką i Dzieckiem*, „Dziennik Białostocki”, 4.07.1927, s. 4; *Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na rok 1932/1933*, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932, s. 12.

⁹ Z. Koszyła, *Szpital wojenny nr 303 w kampanii wrześniowej 1939*, „Lekarz Wojskowy” 1964, nr 6, s. 466–472; Z. Koszyła, J. Kuźmiński, *Wojskowa służba zdrowia we wrześniu 1939 roku na Białostocczyźnie*, [w:] *Służba zdrowia Białostocczyzny w II wojnie światowej*, red. P. Boroń et al., Białystok 1985, s. 12–13.

w ramach PCK¹⁰. W międzyczasie pod przykrywką prowadzonego przez nią gabinetu lekarskiego współorganizowała tajne nauczanie¹¹ i udzielała bezpłatnej opieki lekarskiej uczniom tajnej szkoły podstawowej prowadzonej przez Annę Hamowiczównę w domu przy ul. Wesołej¹².

W 1944 roku na krótko przeprowadziła się do Częstochowy, gdzie była lekarzem w ambulatorium pediatrycznym, ale już w 1945 roku wróciła do Białegostoku i tu ponownie objęła pracę w Stacji Opieki nad Matką i Dzieckiem. W latach 1951–1952 była lekarzem w Państwowym Domu Dziecka, a od 1952 do 1953 roku pracownikiem Sekcji Higieny Szkolnej przy Wojewódzkiej Stacji Sanitarно-Epidemiologicznej. W międzyczasie uzyskała II stopień specjalizacji w zakresie pediatrii¹³. 1 września 1953 roku objęła stanowisko dyrektora biblioteki Akademii Medycznej w Białymstoku. W 1966 roku przeszła na emeryturę, ale na stanowisku kustosa bibliotecznego pozostała aż do lutego 1980 roku. Zmarła 8 sierpnia 1980 roku. Została uhonorowana licznymi orderami i odznaczeniami¹⁴.

Działalność społeczna i naukowa

W okresie międzywojennym dr Berta Szaykowska w sposób szczególny zaangażowana była przede wszystkim w organizację opieki lekarskiej nad dziećmi oraz ich matkami. Pod koniec 1922 roku białostocki magistrat sfinansował utworzenie „Kropli Mleka”, inicjatywy, której zadaniem było przygotowywanie i dostarczanie niemowlętom zdrowego i higienicznego pokarmu, edukacja w kwestii zapewnienia nowo narodzonym dzieciom odpowiednich warunków oraz sprawowanie podstawowej opieki lekarskiej nad dziećmi i ich matkami¹⁵. Oficjalne uruchomienie lokalu nastąpiło 16 stycznia 1923 roku wraz z otwarciem siedziby Powiatowej Kasy Chorych przy ul. św. Rocha¹⁶. Kierowniczką „Kropli Mleka” została Berta Szaykowska¹⁷. W kwietniu 1927 roku zaangażowała się w tworzenie i prowadzenie

¹⁰ K. Rożkowski, *Działalność cywilnej służby zdrowia Białegostoku w okresie wojny i okupacji*, [w:] *ibidem*, s. 26.

¹¹ M. Kolendo, *Oświata i tajne nauczanie w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 2, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1970, s. 83.

¹² *Ibidem*, s. 74.

¹³ Archiwum Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, sygn. 238/30, k. 9, 12–13v.

¹⁴ M.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (1960), Odznaką Tysiąclecia Państwa Polskiego (1966), Złotą Odznaką „Zasłużony Białostoczczyźnie” (1977) oraz medalem pamiątkowym „Za Szczególne Zasługi dla Uczelni” (1974). Pełne wyliczenie odznaczeń zob. Archiwum Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, sygn. 238/30, k. 26.

¹⁵ *Kropla Mleka*, „Nowy Dziennik Białostocki”, 31.12.1922, s. 4.

¹⁶ *Poświęcenie instytucji Kasy Chorych*, „Dziennik Białostocki”, 18.01.1923, s. 4.

¹⁷ *Drobizagi*, „Dziennik Białostocki”, 19.01.1923, s. 4 (w tekście jeszcze jako *dr Kajzerowa*).

Sekcji Opieki nad Matką i Dzieckiem w Białymstoku działającej w ramach miejscowego Towarzystwa Eugenicznego¹⁸. W połowie 1930 roku, po oddaniu do użytku gmachu przy ul. Piwnej 14, zarówno „Kropla Mleka”, jak i Stacja Opieki nad Matką i Dzieckiem zostały połączone w ramach struktury Miejskiego Ośrodka Zdrowia Ubezpieczalni Społecznej. Obiema instytucjami nadal kierowała dr Berta Szaykowska¹⁹.

Równocześnie z inicjatywy wojewodziny Marii Kirst dr Szaykowska rozpoczęła prace nad organizacją Domu Dziecka²⁰. W 1930 roku przy współpracy z Julią Zubelewiczówną uruchomiła pierwszą w Białymstoku poradnię psychopedologiczną²¹. W 1934 roku zaangażowała się w prace Komitetu Dożywiania Dzieci Szkół Publicznych²² oraz roztoczyła swoją opiekę nad kursami dla młodych matek organizowanymi przez Towarzystwo Eugeniczne w Miejskim Ośrodku Zdrowia przy ul. Piwnej²³. W 1930 roku weszła w skład Wojewódzkiego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego²⁴ oraz współorganizowała Koło Pań przy Związku Legionistów w Białymstoku²⁵. W marcu 1933 roku znalazła się w składzie komisji rewizyjnej Koła Białostockiego Przysposobienia Wojskowego Kobiet do Obrony Kraju. W grudniu 1933 roku wraz z Janem Glinką i Czesławem Sadowskim została wybrana na członka zarządu Koła Miłośników Historii, Literatury i Sztuki w Białymstoku²⁶.

Na początku lat 50. XX wieku dr Berta Szaykowska znalazła zatrudnienie w nowo powstałej Akademii Medycznej w Białymstoku, pełniąc w latach 1953–1966 obowiązki dyrektora biblioteki głównej powołanej wraz

¹⁸ B. Szaykowska, *Opieka nad matką i dzieckiem. Sprawozdanie Sekcji Opieki nad Matką i Dzieckiem Towarzystwa Eugenicznego w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 7.11.1927, s. 4; *Zamiast wizyt noworocznych*, „Dziennik Białostocki”, 1.01.1928, s. 4; *Zamiast wizyt noworocznych*, „Dziennik Białostocki”, 3.01.1928, s. 4.

¹⁹ *Praca ku higienie i zdrowiu*, „Głos Obywatela”, 14.09.1930, s. 3; APB, Akta miasta Białego-stoku, sygn. 118, s. 61; *ibidem*, sygn. 119, s. 56–57; *ibidem*, sygn. 125, s. 66–67; *Ubezpieczalnia a Miejska Stacja Opieki nad Dzieckiem*, „Dziennik Białostocki”, 29.12.1935, s. 6.

²⁰ *Dom Dziecka*, „Głos Obywatela”, 30.07.1930, s. 2.

²¹ *Poradnia psycho-pedologiczna*, „Dziennik Białostocki”, 18.01.1930, s. 4.

²² *Dożywianie dzieci w publ. szkołach powsz. Skoordynowana akcja da lepsze rezultaty*, „Dziennik Białostocki”, 29.11.1934, s. 6.

²³ *Otwarcie kursu dla młodych matek*, „Dziennik Białostocki”, 6.02.1934, s. 6.

²⁴ *Reorganizacja komitetu W.F.i.P.W.*, „Dziennik Białostocki”, 8.02.1930, s. 4.

²⁵ *Ze Związku Legionistów*, „Głos Obywatela”, 7.06.1930, s. 3.

²⁶ *P.W. Kobiet do obrony kraju*, „Dziennik Białostocki”, 28.03.1933, s. 6; *W służbie społeczeństwa. Z.P.O.K. pracuje coraz intensywniej*, „Dziennik Białostocki”, 16.05.1933, s. 6; *Z Koła Miłośników Historii, Literatury i Sztuki*, „Dziennik Białostocki”, 30.12.1933, s. 6; J. Antoniewicz, *Białostockie Towarzystwo Naukowe w latach 1962–1966 i jego działalność wydawnicza*, [w:] *Studia i materiały do dziejów...*, s. 374.

z akademią w 1950 roku²⁷. Wykazywała się bardzo dużym zaangażowaniem w pracę zawodową bibliotekarza²⁸. Po przejściu na emeryturę w 1966 roku nadal pracowała w bibliotece Akademii Medycznej, ale swoją uwagę skupiła głównie na historii medycyny w regionie Polski północno-wschodniej, przez kilka dekad tworząc katalog lekarzy, którzy pracowali na terenie dawnego województwa białostockiego w okresie przedwojennym²⁹. Kontynuowała działalność organizacyjną: była przewodniczącą Zarządu Wojewódzkiego Towarzystwa Świadomego Macierzyństwa w Białymstoku, członkiem Oddziału Białostockiego Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego i Polskiego Towarzystwa Lekarskiego, Międzynarodowego Towarzystwa Pediatrycznego³⁰. Jej zainteresowanie przeszłością medycyny na Białostocczyźnie dało asumpt do zorganizowania Białostockiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny, którego była pierwszym prezesem. Ponadto przynależała do Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich i Białostockiego Towarzystwa Naukowego. Pełniła też funkcję przewodniczącej Rady Zakładowej Związku Zawodowego Pracowników Służby Zdrowia w Akademii Medycznej³¹.

Podsumowanie

Doktor Szaykowska poświęciła swoje życie i pracę przede wszystkim poprawie stanu zdrowia najmłodszych mieszkańców Białegostoku, organizując liczne cenne inicjatywy związane z edukacją na temat higieny okołoporodowej i zdrowia oraz kondycji niemowląt, dzieci i młodzieży. Należała więc do grona kobiet-lekarzy, które w sposób szczególnie zapisały się w dziejach białostockiej medycyny i opieki zdrowotnej, ale jednocześnie przysłużyła się rozwojowi tutejszej kultury i nauki, przez całe życie owocnie i z oddaniem pracując na rzecz miasta i jego mieszkańców.

²⁷ E. Bernacki, *Biblioteka Naukowa Akademii Medycznej w Białymstoku – skarbnica wiedzy medycznej i o medykach*, „Białostocczyzna” 1995, z. 4, s. 82.

²⁸ K.J. Sarosiek, *Dr med. Berta Szaykowska...*, s. 86–87.

²⁹ Archiwum Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, sygn. K2/8. O słowniku lekarzy Berty Szaykowskiej zob. także: E. Bernacki, *Biblioteka Naukowa...*, s. 84–85; M. Sopek, M. Szkudlarek, *Berta Szaykowska...*, s. 25.

³⁰ *Skład osobowy i program wykładów na rok akademicki 1966/67*, Białystok 1966, s. 27.

³¹ M. Sopek, M. Szkudlarek, *Berta Szaykowska...*, s. 24.

HELENA FRANKIEWICZ

[1908–1990]

Słowa kluczowe

Helena Frankiewicz, nauczanie muzyki w Białymstoku, Prywatny Instytut Muzyczny, Państwowa Szkoła Muzyczna w Białymstoku

Keywords

Helena Frankiewicz, music education in Białystok, Private Institute of Music, State Music School in Białystok

Abstract

Helena Frankiewicz was born in Stanisławów in 1908. She took her first piano lessons at home, then attended classes of Ignacy Friedman. At the beginning of the 1920s, the Frankiewicz family moved to Warsaw. There in 1932, Helena obtained a virtuoso diploma, finishing the piano class of Aleksander Michałowski. In 1933, she settled in Białystok and this year she started working in a private music school of Zofia Michałowska-Wolańska. Three years later she opened her own Private Institute of Music. The institution successfully operated until 1939 and in the secret teaching system also during the Second World War. In 1944 the Private Institut of Music began its official activity. Two years later it was nationalized as *Niższa i Średnia Szkoła Muzyczna*. Helena Frankiewicz was still the director of this school until her retirement in 1975. She died in 1990.

Fot. 7. Helena Frankiewicz

Helena Frankiewicz urodziła się 3 stycznia 1908 roku w Stanisławowie w Galicji jako córka Jana, pracownika kolei, i Matyldy z Pichlerów. Wychowywała się w rodzinie urzędniczej, w której dużo uwagi poświęcano amatorskiemu uprawianiu muzyki¹. Początkową edukację odebrała najpierw w domu, a następnie w Prywatnym Polskim Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej, naukę gry na fortepianie kontynuowała zaś, pobierając lekcje u Ignacego Friedmana. W latach 20. XX wieku rodzina Frankiewiczów przeprowadziła się do Warszawy, gdzie Helena wstąpiła do Wyższej Szkoły

¹ L. Hnidec, *Helena Frankiewicz (1908–1990)*, „ISME: Międzynarodowe Stowarzyszenie Wychowania Muzycznego” 1991, nr 2, s. 91; *Frankiewicz Helena*, [w:] *Leksykon polskich muzyków pedagogów urodzonych po 31 grudnia 1870 roku*, red. K. Janczewska-Sołomko, Kraków 2008, s. 111.

Muzycznej im. Fryderyka Chopina. Uczyła się w klasie fortepianu profesora Aleksandra Michałowskiego. Dyplom wirtuozerski uzyskała w 1932 roku². Wraz z innymi absolwentami uczelni miała wejść w skład ekipy reprezentującej Polskę w III Międzynarodowym Konkursie Chopinowskim, który miał się odbyć w Warszawie w 1937 roku, dość szybko jednak musiała podjąć stałą pracę. W 1933 roku zamieszkała w Białymstoku w domu przy ul. Stołecznej 17 i od września tego roku objęła klasę fortepianu i przedmiotów teoretycznych w Prywatnej Szkole Muzycznej Zofii Michałowskiej-Wolańskiej. Trudności w łączeniu pracy zawodowej i przygotowań do konkursu spowodowały, że Helena Frankiewicz zdecydowała się poświęcić wyłącznie edukacji muzycznej. W sierpniu 1936 roku otrzymała rządową zgodę na uruchomienie Prywatnego Instytutu Muzycznego w Białymstoku, który ulokowała w kamienicy przy ul. Sienkiewicza 14³. Do pomocy Helena sprowadziła swoje siostry, Zofię i Jadwigę, również nauczycielki muzyki⁴. Szkoła działała z dobrymi rezultatami do 1939 roku⁵. W czasie II wojny światowej Prywatny Instytut Muzyczny upaństwowiono jako Sowiecką Szkołę Muzyczną, a siostry Frankiewicz kontynuowały edukację w ramach tajnego nauczania (do 1944 roku w tajnych kompletach brało udział sześćdziesięcioro uczniów)⁶.

20 października 1944 roku nastąpiło oficjalne uruchomienie Instytutu Muzycznego w Białymstoku, a 24 czerwca 1945 roku odbył się pierwszy popis uczniów reaktywowanej placówki. Pozytywna opinia na jego temat poskutkowała wydanym w 1946 roku rozporządzeniem Ministerstwa Kultury i Sztuki, mocą którego Prywatny Instytut Muzyczny w Białymstoku został przekształcony w Niższą i Średnią Szkołę Muzyczną. W tej formie działała ona do 1950 roku, gdy w wyniku postanowień odbytego rok wcześniej tzw. Zjazdu Poznańskiego (Międzyszkolny Popis Państwowych Szkół Muzycznych) przeprowadzono upaństwowienie wszystkich szkół muzycznych w kraju. Placówkę przekształcono wówczas w Szkołę Muzyczną I stopnia z siedmioletnim kursem nauczania⁷. W 1961 roku minister kul-

² Muzeum Historyczne w Białymstoku [dalej: MHB], sygn. MBHD 5345.

³ L. Hnidec, *Nauczanie muzyki w Białymstoku w okresie międzywojennym*. *Rys historyczny*, „Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej w Warszawie” 1995, z. 1, s. 5–20.

⁴ Frankiewicz Jadwiga, [w:] *Leksykon polskich muzyków...*, s. 111–112; Frankiewicz Zofia, [w:] *ibidem*, s. 112.

⁵ L. Hnidec, *Nauczanie muzyki w Białymstoku...*, s. 5–20.

⁶ MHB, sygn. MBHD 5658; S. Dybowski, *Aktywna do końca*, „Ruch Muzyczny” 1999, nr 13, s. 39.

⁷ K. Marszałek, *Rozwój kultury i instytucji kulturalnych Białegostoku w latach 1944–1964*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 2, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1970, s. 428.

tury i sztuki powołał drugą szkołę muzyczną II stopnia (średni), a w 1972 roku dwie szkoły połączono w Zespół Placówek Kształcenia Artystycznego, a następnie Zespół Szkół Muzycznych. W latach 1968–1974 przy ul. Podleśnej 2 wzniesiono nowy gmach według projektu inż. arch. Krystyny Drewnowskiej. Szkoła pod tym adresem, współcześnie jako Zespół Szkół Muzycznych im. Ignacego Paderewskiego w Białymstoku, funkcjonuje do dziś⁸.

W latach 1946–1950 i 1950–1975 funkcję dyrektora szkoły muzycznej pełniła Helena Frankiewicz⁹, prowadząc nadal klasę fortepianu i przedmioty teoretyczne. W 1958 roku doprowadziła do ponownego uruchomienia przedszkola muzycznego. Równocześnie 1 września 1945 roku rozpoczęła pracę na stanowisku referenta muzycznego w Wydziale Kultury i Sztuki w charakterze pracownika kontraktowego¹⁰. W 1975 roku przeszła na emeryturę, ale wciąż pracowała w niepełnym wymiarze godzin jako nauczycielka gry na fortepianie. Nie założyła własnej rodziny. Została odznaczona licznymi medalami i odznakami¹¹. Helena Frankiewicz zmarła 3 listopada 1990 roku.

Działalność pedagogiczna

Głównym przejawem działalności Heleny Frankiewicz była praca pedagogiczna oraz nauczanie muzyki dzieci i młodzieży, występy artystyczne natomiast dawała w miarę możliwości jako solistka lub podczas koncertów organizowanych w ramach prowadzonej przez nią szkoły. Prywatny Instytut Muzyczny, później przekształcony w Państwową Szkołę Muzyczną, był dziełem życia Heleny Frankiewicz, którego tworzenie wspierały jej siostry, Jadwiga i Zofia.

Prywatny Instytut Muzyczny rozpoczął swoją działalność we wrześniu 1936 roku za zgodą Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Brakuje szczegółowych informacji na temat okoliczności i powołania placówki. Wiadomo, że została zlokalizowana w okazałej kamienicy czynszowej należącej do rodziny Łapidusów przy ul. Sienkiewicza 14, gdzie

⁸ L. Hnidec, *Monografia Szkoły Muzycznej I-go Stopnia w Białymstoku*, Warszawa 1979, praca mag., mps w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku, s. 43–44; S. Malewski, *Życie muzyczne w Białymstoku w latach 1944–1986. Rys historyczny*, Białystok 1986, s. 10; *Jubileusz państwowego szkolnictwa muzycznego w Białymstoku 1936–1961–1972–1989*, red. K. Ambrożek et al., Białystok 2002, s. 9–20.

⁹ Umowy zatrudnienia z 1950 r. (MHB, sygn. MBHD 5283, 5284).

¹⁰ *Ibidem*, sygn. MBHD 5281, 5282, 5285.

¹¹ M.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1972), Srebrnym i Złotym Krzyżem Zasługi (1957 i 1959) oraz Medalem 10-lecia Polski Ludowej, odznakami „Zasłużony nauczyciel PRL”, „Zasłużony Działacz Kultury” i „Zasłużony Białostoczczyźnie” (*Frankiewicz Helena...*, s. 111).

działała do początku lat 60. XX wieku. Pierwsze wyposażenie – tablice, stoły i krzesła oraz fortepian – szkoła zakupiła za własne pieniądze.

Placówka miała uprawnienia do kształcenia na poziomie średnim. Trwająca od sześciu do dziesięciu lat nauka podzielona była na trzy stopnie – przedszkolny, niższy i wyższy, które realizowane były w zależności od kierunku kształcenia oraz zdolności ucznia. Uczniowie szkolili się w grze na fortepianie i skrzypcach, a także w śpiewie solowym. Zakres przedmiotów obejmował również solfeż, zasady muzyki, harmonię, historię muzyki oraz tzw. encyklopedię, czyli przedmiot czysto teoretyczny. Uczniów przyjmowano na podstawie indywidualnego egzaminu. Nauka była płatna, chociaż wielu uczniów mogło korzystać z dużych ulg lub całkowitego zwolnienia z chesnego. W pierwszym roku szkolnym uczyło się 25 uczniów, w 1939 roku ich liczba przekroczyła 60. W 1937 roku program nauczania został poszerzony o działy rytmiki i plastyki¹². Z dniem 1 września 1938 roku przy instytucie uruchomiono przedszkole muzyczne, do którego przyjmowano dzieci od lat czterech¹³.

W latach 1936–1939 uczniowie Prywatnego Instytutu Muzycznego wraz z Heleną Frankiewicz i jej siostrami dawali liczne koncerty okolicznościowe. W styczniu 1937 roku odbył się koncert z okazji rocznicy powstania styczniowego, a w lutym 1938 roku Helena uczestniczyła w II Koncercie Sekcji Muzycznej Koła Miłośników Historii, Literatury i Sztuki. W kwietniu 1938 roku razem z siostrą Zofią dały koncert, z którego dochód miał być przeznaczony na obozy harcerskie. Pod koniec maja 1938 roku odbył się wysoko oceniony publiczny popis uczniów Prywatnego Instytutu Muzycznego połączony ze zbiórką na Fundusz Obrony Narodowej. W styczniu 1939 roku program II Polskiego Radia nadał dwudziestominutowy recital pianistyczny Heleny pn. *Kącik dla młodych talentów*, a miesiąc później w Teatrze Miejskim odbył się koncert wieczorowy z udziałem Heleny i Zofii Frankiewicz. Ostatni popis uczniów instytutu odbył się 19 maja 1939 roku. W czerwcu 1939 roku wychowankowie Heleny Frankiewicz uczestniczyli w wieczorze pieśni i tańców ludowych¹⁴.

¹² *Komunikat*, „Dziennik Białostocki”, 20.06.1937, s. 6; *Ogłoszenie*, „Dziennik Białostocki”, 29.08.1937, s. 6.

¹³ *Ogłoszenie*, „Dziennik Białostocki”, 21.08.1938, s. 6.

¹⁴ *Obchód rocznicy powstania styczniowego*, „Dziennik Białostocki”, 23.01.1936, s. 6; *Koncert sekcji muzycznej*, „Dziennik Białostocki”, 13.02.1938, s. 4; *Koncert*, „Dziennik Białostocki”, 5.04.1938, s. 6; *Z sali koncertowej*, „Dziennik Białostocki”, 10.04.1938, s. 6; *Popis uczniów*, „Dziennik Białostocki”, 24.05.1938, s. 6; *Popis Instytutu Muzycznego*, „Dziennik Białostocki”, 4.06.1938, s. 6; *Koncert Instytutu Muzycznego*, „Echo Białostockie”, 9.02.1939, s. 4; L. Hnidec, *Monografia Szkoły Muzycznej...*, s. 14–16.

Po przekształceniu Prywatnego Instytutu Muzycznego w szkołę państwową działalność Heleny Frankiewicz skupiła się na pełnieniu funkcji dyrektorskich, które z racji licznych trudności lokalowych, finansowych i osobowych, zwłaszcza w latach 50. XX wieku, wymagały dużego zaangażowania. Dzięki jej bezgranicznemu oddaniu się pracy i sprawom muzyki placówka stale się rozwijała i doskonaliła. Według oficjalnych danych w ciągu trzydziestu lat istnienia – od 1936 do 1966 roku – w szkole założonej, a później prowadzonej przez Helenę Frankiewicz kształciło się ok. 1500 uczniów, a edukację ukończyło ok. 150 absolwentów, w tym 124 w okresie 1946–1966. W roku szkolnym 1965/1966 w placówce nauki pobierało już 269 uczniów kształconych przez 34 nauczycieli¹⁵. Wśród najważniejszych osiągnięć Heleny Frankiewicz jako dyrektora Państwowej Szkoły Muzycznej wymienia się także doprowadzenie do rozpoczęcia budowy nowego gmachu szkolnego i jego oddanie do użytku w 1974 roku. Wspierała rozwój placówek muzycznych regionu, opracowując m.in. programy nauczania dla szkół i ognisk w Ełku, Łomży i Suwałkach, udzielała też konsultacji metodycznych Państwowej Wyższej Szkole Muzycznej w Warszawie¹⁶.

Helena Frankiewicz należała do wielu stowarzyszeń oraz organizacji pedagogicznych i muzycznych, była m.in. członkiem Związku Zawodowego Pracowników Sztuki i Kultury (od 1945), Towarzystwa im. Fryderyka Chopina, Stowarzyszenia Polskich Artystów Muzyków (od 1961) i Białostockiego Towarzystwa Kultury, uczestniczyła w powstaniu Białostockiego Towarzystwa Muzycznego¹⁷.

Podsumowanie

Helena Frankiewicz wraz z siostrami Jadwigą i Zofią całe swoje życie poświęciła muzyce i nauczaniu muzyki, bezgranicznie oddając się pracy i działalności pedagogicznej. Sprawy muzyki i szkoły wypełniały ją całkowicie, a ona sama przez ponad czterdzieści lat budowała życie muzyczne w Białymstoku, w którym wzrastały i kształciły się kolejne pokolenia, wśród których nie brakuje wybitnych postaci świata muzyki. Jej wychowankowie zawsze podkreślali jej serdeczność.

¹⁵ L. Hnidec, *Monografia Szkoły Muzycznej...*, s. 42.

¹⁶ *Frankiewicz Helena...*, s. 111.

¹⁷ MHB, sygn. MBHD 5289, 5290, 5296; *Frankiewicz Helena...*, s. 111.

WACŁAWA LIGNOWSKA

[1963–1953]

Słowa kluczowe

ziemianka, nauczycielka,
Drozdowo, Lutosławscy, Paulina
Lutosławska, ziemia łomżyńska,
oświata

Keywords

landed gentry woman, teacher,
Drozdowo, Lutosławscy family,
Paulina Lutosławska, Łomża land,
education

Abstract

Wacława Lignowska was educated at private home lessons. When she became a widow, she was employed at the court in Drozdowo with the Lutosławski family. She worked as a companion of everyday life of Paulina Lutosławska. After the outbreak of the Great War, she joined charity. After the death of Paulina Lutosławska, she continued living in Drozdowo.

Fot. 8. Wacława Lignowska

Związana z Łomżyńskim Wacława Lignowska z domu Kiersnowska była córką ziemianina Józefa Kiersnowskiego i Kazimiery. Urodziła się w 1863 roku. Za udział ojca w powstaniu styczniowym zarekwirowano ich majątek, a Kazimierę z malutką Wacławą przez rok przetrzymywano w więzieniu w Grodnie. Po wyjściu z więzienia Kazimiera Kiersnowska pracowała jako nauczycielka, zarabiając na utrzymanie rodziny. Wacława wraz z matką przeprowadziła się następnie do Pułtuska, a później – ze względu na chorobę Wacławy – panie osiadły w Tymiankach Dębowych niedaleko Nura. Wakacje często spędzała w leśniczówce w Choroszczy albo w Białowieży.

Kształcenie i życie w dworze Lutosławskich

Wacława Kiersnowska kształciła się na prywatnych lekcjach domowych. Języka niemieckiego uczyła ją babka, francuskiego ciotka, a rosyjskiego student prawa z Kijowa. W wieku 13 lat w Białymstoku zdała państwowy egzamin eksternistyczny do II klasy gimnazjum. Ze względu na chorobę nadal jednak uczyła się w domu, co roku zdając egzaminy eksternistyczne. W ten sposób uzyskała kwalifikacje i została nauczycielką – uczyła głównie dzieci ziemiańskie w dworach. Po śmierci Kazimierzy Kiersnowskiej Wacława poślubiła łomżyńskiego urzędnika Lucjana Lignowskiego. Związek ten nie trwał jednak długo, bowiem w 1896 roku jej mąż zmarł. Osamotniona 33-letnia kobieta za namową księdza 1 kwietnia 1897 roku zatrudniła się w dworze w Drozdowie u Lutosławskich. Pracowała jako towarzyszka dnia codziennego Pauliny Lutosławskiej¹. Przepracowała tam 25 lat, aż do śmierci Pauliny Lutosławskiej (30 stycznia 1922 roku). Po jej śmierci nadal mieszkała w Drozdowie, gdzie zmarła 28 listopada 1953 roku².

Życie Wacławy Lignowskiej w dworze Lutosławskich w Drozdowie koło Łomży znane jest dzięki zachowanym pamiętnikom, które ukazują codzienność życia rodziny ziemiańskiej. Podczas swojej pracy Wacława zajmowała się głównie pomocą w prowadzeniu dworu. Przygotowywała również świąteczne dania i wystrój jadalni oraz chodziła na spacer z Pauliną Lutosławską, będąc, jak pisano wyżej, jej towarzyszką w życiu codziennym. Należała do organizatorek tajnej oświaty w Łomżyńskim. Przez prawie dwa lata mieszkała też w Łomży. Należała do kółka oświaty skupiającej młodzież rzemieślniczą. Organizowała przedstawienia w teatrze miejskim oraz uczyła haftu miejscowe dziewczęta. Co tydzień jednak odwiedzała Paulinę Lutosławską w Drozdowie. Po wybuchu Wielkiej Wojny włączyła się w działalność dobroczynną, pomagała rannym żołnierzom pisać listy do ich rodzin. Po przełamaniu frontu Wacława Lignowska wraz z rodziną Lutosławskich wyjechała do Rosji³.

Podsumowanie

Wacława Lignowska, która pochodziła z ziemiańskiej rodziny Kiersnowskich, kształciła się na prywatnych lekcjach domowych. Kiedy została wdową, zatrudniła się w dworze Lutosławskich w Drozdowie. Pracowała jako towarzyszka życia codziennego Pauliny Lutosławskiej. Po wybuchu

¹ W. Lignowska, *Pamiętnik Wacławy Lignowskiej (Pani Oczki)*, Drozdowo 2008, s. 17.

² K. Witkowska, *Wstęp*, [w:] *ibidem*, s. 5–12; <https://www.polskieradio.pl/8/738/Artykul/765444>, *Niezwykłe-opowiesci-z-domu-Lutoslawskich*, dostęp 26.11.2018 r.

³ W. Lignowska, *Pamiętnik...*, s. 13–316.

Wielkiej Wojny włączyła się w działalność dobroczynną, pomagała ran-
nym żołnierzom pisać listy do ich rodzin. Po przełamaniu frontu Wacława
Lignowska wraz z rodziną Lutosławskich wyjechała do Rosji. Po śmierci
Pauliny Lutosławskiej nadal mieszkała w dworze w Drozdowie.

JUSTYNA BUDZIŃSKA-TYLICKA

[1867–1936]

Słowa kluczowe

równouprawnienie, służba zdrowia, Mała Ententa Kobiet, opieka medyczna nad kobietami w II Rzeczypospolitej, Poradnia Świadomego Macierzyństwa, nielegalna aborcja, Łomża

Keywords

equal rights, healthcare, Little Entente of Women, healthcare for women in the Second Polish Republic, Conscious Motherhood Clinic, illegal abortion, Łomża

Abstract

Doctor Justyna Budzińska-Tylicka was born in Łomża. She graduated from the medical school in Paris and defended her doctoral thesis in Poland. During her lifetime, she strived for equality between men and women and women's participation in political life. She also worked to promote the protection of motherhood and to improve mothers' and children's living conditions. She was an active member of *Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich* (Association for Equality of Polish Women), the co-founder and chairwoman of *Klub Polityczny Kobiet Postępowych* (Political Club of Progressive Women) and the founder of the Little Entente of Women which she led in 1926. Together with the doctor and renowned man of letters, Tadeusz Boy-Żeleński, they opened the first in Poland Conscious Motherhood Clinic, based in Warsaw. Budzińska-Tylicka was the head of the Clinic, making women aware of the protection of motherhood.

She wrote several works, including "The Feminine Hygiene and Social Issues Related To It" (1909) and "The Conscious Motherhood" (1935), and was also the author of numerous articles published during her lifetime.

Justyna Budzińska-Tylicka became involved in activities of *Polska Partia Socjalistyczna* (PPS, Polish Socialist Party) in 1922. She was a member and later the chairwoman of the Women's Department Administration in the PPS.

Fot. 9. Justyna Budzińska-Tylicka

Justyna Budzińska-Tylicka urodziła się 12 września 1867 roku w Łomży w rodzinie wielodzietnej. Była córką Jadwigi i Alfonsa Budzińskich. Matka zajmowała się rodziną, ojciec zaś, powstaniec styczniowy i syberyjski zesłaniec, był weterynarzem i zasłużonym archeologiem¹ (prowadził badania archeologiczne na terenie wschodniego Mazowsza i Suwalszczyzny, m.in. zbadał i opisał cmentarzyska w Jeziorku, Uśniku, Drozdowie). Był kolekcjonerem zabytków archeologicznych². Jest pochowany na łomżyńskim cmentarzu.

¹ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866–1918*, Łomża–Białystok 1993, s. 80.

² J. Gwardiak, *Uczestnicy działań niepodległościowo-rewolucyjnych na ziemi łomżyńskiej 1794–1918. Leksykon*, Łomża 2005, s. 39–40.

Justyna Budzińska skończyła gimnazjum i eksternistycznie zdała maturę w prywatnej szkole swojej ciotki Budzińskiej w Warszawie. Potem pracowała jako wiejska nauczycielka na Ukrainie. Za zarobione i odłożone pieniądze w 1892 roku wyjechała na studia do Paryża, gdzie skończyła medycynę. Wyszła tam za mąż za Stanisława Tylickiego, urodziła dwoje dzieci: syna Stanisława i córkę Wandę. Po studiach pracowała we Francji. Po rewolucji 1905 roku wróciła z rodziną do Polski – najpierw do Krakowa, później do Warszawy³. W Polsce obroniła doktorat. Była lekarką w Szpitalu Świętego Ducha w Warszawie. W czasie I wojny światowej organizowała kursy dla sanitariuszek i prowadziła szpital polowy, sprawując opiekę medyczną nad 250 rannymi żołnierzami⁴. W 1918 roku straciła syna, oficera Legionów⁵. W 1920 roku angażowała się w wojnę z bolszewikami. Pojechała na front, kierowała wojskowym szpitalem w Pułtusk. W 1921 roku zaangażowała się w pracę Komitetu Pomocy Powstańcom na Śląsku⁶.

W 1922 roku Budzińska-Tylicka związała się z Polską Partią Socjalistyczną, przewodniczyła Zarządowi Wydziału Kobiecego PPS. Była zdecydowaną przeciwniczką rządów sanacji. We wrześniu 1930 roku z innymi kobietami uczestniczyła w Warszawie w manifestacji w obronie demokracji (przeciwko uwięzieniu przywódców Centrolewu). Za udział w demonstracji w 1931 roku została skazana na rok więzienia w zawieszeniu⁷.

Od 1931 roku do końca życia kierowała pierwszą w Polsce Poradnią Świadomego Macierzyństwa, w której leczyła, uświadamiała kobiety i im (a pośrednio rodzinom) pomagała.

Zmarła w Warszawie 8 kwietnia 1936 roku. Pochowana jest na cmentarzu Powązkowskim.

Zmarła Wielka Bojowniczką, której całe życie upłynęło na walce o równouprawnienie kobiety i walce o lepsze jutro pracującej ludzkości. Walczyła z wszelkim zakłamaniem i z fałszem podwójnej moralności, walczyła o pełne prawa polityczne, ekonomiczne i społeczne dla kobiet, o wyzwolenie kobiet z wiekowej zależności od mężczyzn. Budziła w kobiecie poczucie godności i pełnowartościowości, napisała po jej śmierci w 1936 roku redakcja kwartalnika „Życie Świadome”⁸. W „Kurierze Warszawskim” o lekarce napisano: Mimo różnic w przekonaniach politycznych i społecznych śp. dr J. Budzińska-Tylicka zdobyła sobie szacunek

³ M. Tocka, *Upodlone*, „Kontakty” 2017, nr 53, s. 13.

⁴ Śp. dr J. Budzińska-Tylicka, „Kurier Warszawski”, 10.04.1936, s. 4.

⁵ C. Walewska, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930, s. 46.

⁶ *Ibidem*, s. 47.

⁷ J. Kapsa, *Justyna Budzińska-Tylicka (1867–1936). Kartki z kalendarza*, fundacja.wip.wordpress.com, dostęp 26.11.2018 r.

⁸ Redakcja, *Nad grobem śp. dr Budzińskiej-Tylickiej*, „Życie Świadome” 1936, nr 2, s. 1.

i wśród przeciwników, dzięki gorącemu patriotyzmowi i oddaniu służbie społecznej. Popetniała błędy – nie było w nich jednak nigdy fałszu i obłądy⁹.

Działalność feministyczna i medyczna

Justyna Budzińska-Tylicka przeszła do historii jako jedna z czołowych feministek swojej epoki. Całe życie walczyła o prawa kobiet (polityczne, ekonomiczne, społeczne), ochronę macierzyństwa, poprawę warunków życia dzieci, przestrzeganie zasad higieny i zdrowego odżywiania. Angażowała się w działalność społeczną i polityczną. Przed I wojną światową była aktywną działaczką Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich (powstał w 1907 roku) i Towarzystwa Walki z Alkoholizmem. Działała w Związku Polskich Stowarzyszeń Kobietych, które ubiegało się o równe prawa wyborcze bez różnicy płci. Tych praw nie zapewniał kobietom projekt konstytucji przedstawiony przez Tymczasową Radę Stanu. We wrześniu 1917 roku Justyna Budzińska-Tylicka z innymi działaczkami zorganizowała Zjazd Kobiet Polskich, na którym kobiety zdecydowały o wystosowaniu memoriału do Rady Regencyjnej. Napisały w nim, iż projekt konstytucji *przyznaje prawo wyborcze każdemu obywatelowi, mającemu 25 lat, nie wykluczając nawet analfabetów, a pozbawia tego elementarnego prawa obywatelskiego najwykształcześnie, najzdolniejsze kobiety*¹⁰. 28 listopada 1918 roku Józef Piłsudski podpisał dekret o ordynacji wyborczej, w którym przyznał bierne i czynne prawo wyborcze kobietom.

Po wojnie (od 1919 roku) była członkiem Polskiego Towarzystwa Medycyny Społecznej. Działała w Międzynarodowej Lidze Kobiet Pokoju i Wolności, założyła Klub Polityczny Kobiet Postępowych¹¹. W 1923 roku powołała Małą Ententę Kobiet, do której należały Grecja, Jugosławia, Rumunia, Czechosłowacja i Polska. W 1926 roku przewodniczyła tej organizacji¹². Przez piętnaście lat była radną miejską w Warszawie z listy Polskiej Partii Socjalistycznej, członkinią Naczelnej Izby Lekarskiej, założycielką Zrzeszenia Lekarek Polskich (1926), przewodniczącą Sekcji Regulacji Urodzin Robotniczego Towarzystwa Służby Społecznej w Warszawie.

We wszystkich organizacjach ubiegała się o równouprawnienie kobiet, ochronę macierzyństwa, ratowanie dzieci. O tych zagadnieniach mówiła na zjazdach, wygłaszała referaty na kongresach Międzynarodowej

⁹ *Śp. dr J. Budzińska-Tylicka*, „Kurier Warszawski”, 10.04.1936, s. 4.

¹⁰ J. Cabaj, *Główne płaszczyzny aktywności kobiet w świetle ich trójzaborowych zjazdów w latach 1905–1918*, „Dzieje Najnowsze” 2008, R. 40, nr 4, s. 36.

¹¹ C. Walewska, *W walce...*, s. 37.

¹² M. Tocka, *Upodlone...*, s. 13.

Ligi Kobiet Pokoju i Wolności w Hadze, Dublinie, Waszyngtonie, Bukareszcie i Frankfurcie. W lipcu 1928 roku na Kongresie Pracy Społecznej w Paryżu wystąpiła z referatem o ochronie macierzyństwa¹³. Była inicjatorką i współorganizatorką I Ogólnopolskiego Zjazdu w sprawie Regulacji Urodzin i Reformy Seksualnej¹⁴. O ważnych kwestiach pisała także w książkach i publikacjach prasowych¹⁵. W 1925 roku opublikowała dziesięciopunktowy „program dla kobiet” obejmujący zagadnienia prawne (prawa obywatelskie, cywilne, małżeńskie, prawa dla dzieci nieślubnych), ekonomiczne (kwestie płac) i społeczne (macierzyństwo, walka z prostytutką, pijaństwem)¹⁶. Konsekwentnie dążyła do realizacji nakreślonego programu.

Najbardziej upośledzoną, nieszczęśliwą, pogardzaną, deptaną, prześladowaną jest matka nieślubna ze swym, tak zwanym nielegalnym dzieckiem. Wstydem, nawet powiedzieć można, hańbą jest dla prawodawstwa państwa polskiego, że po 17 latach niepodległości, do dziś prawa dziecka nie są załatwione, pisała w 1935 roku dr Budzińska-Tylicka¹⁷. Obowiązujące wówczas prawo nie zezwalało na poszukiwanie ojca dziecka. W praktyce oznaczało to prawne zwolnienie mężczyzn z obowiązku finansowej pomocy nieślubnemu dziecku. Przekonywała, że takie przepisy skłaniają mężczyzn do *nadużyć płciowych, do brutalności zwierzęcej, do lekkomyślności nieodpowiedzialności, podczas gdy kobieta ponosi cały ciężar fizyczny i moralny*¹⁸. Uświadamiała, że prawo takie przyczyniało się do samobójstw ubogich dziewcząt, dzieciobójstwa, prostytutki. Informacje o samobójstwach kobiet często pojawiały się w prasie. *W Polsce opieka społeczna nad matką i dzieckiem istnieje tylko teoretycznie, tylko na papierze i nie jest rozstrzygniętą. [...] Macierzyństwo u nas pozostaje własnością kobiety*, oskarżała w 1935 roku dr Justyna Budzińska-Tylicka¹⁹.

Łączyła pracę zawodową ze społeczną. Razem z lekarzem (także publicystą i pisarzem) Tadeuszem Boyem-Żeleńskim 25 października 1931 roku w Warszawie otworzyli pierwszą w Polsce Poradnię Świadomego Macierzyństwa²⁰. Na ścianie budynku umieszczono napis: *Tu się cięży nie przerywa, tylko zapobiega*. Poradnię kierowała dr Budzińska-Tylicka. Lekarka spotykała się z pacjentkami, miała wiedzę na temat masowo

¹³ C. Walewska, *W walce...*, s. 49.

¹⁴ Redakcja, *Nad grobem...*, s. 1.

¹⁵ J. Budzińska-Tylicka, *Hygiena kobiety i kwestje społeczne z nią związane*, Warszawa 1909.

¹⁶ *Eadem*, *Towarzyszki! Robotnice!*, „Socjalistka” (bezpłatny dodatek do „Gazety Robotniczej”), 1925, nr 1, s. 1.

¹⁷ *Eadem*, *Świadome macierzyństwo*, Warszawa 1935, s. 26.

¹⁸ *Ibidem*, s. 27.

¹⁹ *Ibidem*, s. 27–28.

²⁰ Poradnia mieściła się przy ul. Leszno 53.

wykonywanych aborcji. Często zabiegi były przeprowadzane nielegalnie, w nieodpowiednich warunkach, przez nieuprawnione „babki” i kończyły się śmiercią rodzącej lub noworodka. Zabieg przerwania ciąży dla wielu kobiet był „lekiem antykoncepcyjnym”. W poradni lekarka przeprowadzała wywiady z pacjentkami. Prowadziła statystyki dotyczące warunków życia kobiet i liczby przeprowadzonych aborcji. Opublikowała je w broszurze *Świadome macierzyństwo*²¹. O poronieniach napisała: *Podaję tu tylko te liczby i przypadki, które nasze pacjentki stwierdzają same na zapytanie: czy miały i ile razy poddały się operacji sztucznego poronienia. Stwierdzam od razu, że bardzo mało mamy pacjentek powyżej 24–25 lat, które by nie miały sztucznych poronień*²². W 1933 roku z poradni skorzystało 3808 kobiet, z których 1594 było po sztucznych poronieniach. W roku 1934 na ogólną liczbę 2881 przyjęć było 1198 nowych pacjentek, a 539 z nich miało 1298 poronień²³. Do poradni Budzińskiej-Tylickiej zgłaszały się kobiety po 10, 12, 14, 18, a nawet 20 poronieniach. Lekarka informowała o kobiecie, która w 1933 roku miała 30 lat, jedno dziecko, męża alkoholika i była po 29 poronieniach! W 1934 roku do poradni zgłosiła się kobieta (lat 30), która dwa razy urodziła bliźnięta, a następnie 18 razy poroniła²⁴.

Takim pacjentkom pomagała. Uświadamiała, że aborcja jest przestępstwem²⁵. Uczyła, w jaki sposób kobiety mogą się ustrzec niechcianej ciąży, jak powinny zadbać o swoje macierzyństwo i dziecko. W poradni leczono także bezpłodność kobiet.

Doktor Justyna Budzińska-Tylicka szerzyła ideę świadomego macierzyństwa. W 1935 roku, oprócz Warszawy, poradnie funkcjonowały w Gorlicach, Łodzi, Jedliczu, Radomiu i były organizowane w Poznaniu, Lublinie i Kaliszu²⁶.

Podsumowanie

Pochodząca z Łomży lekarka Justyna Budzińska-Tylicka zabiegała o równouprawnienie kobiet i ich obecność w życiu politycznym oraz o poprawę warunków życia kobiet i dzieci. Pracę zawodową łączyła z aktywną działalnością w feministycznych organizacjach (Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich, Klub Polityczny Kobiet Postępowych), była

²¹ J. Budzińska-Tylicka, *Świadome macierzyństwo...*

²² *Ibidem*, s. 54.

²³ *Ibidem*, s. 54–55.

²⁴ *Ibidem*, s. 55.

²⁵ Za wykonanie zabiegu usunięcia ciąży niedoszłej matce groziła kara do trzech lat więzienia (*ibidem*, s. 38–39).

²⁶ *Ibidem*, s. 58.

założycielką Małej Ententy Kobiet, uczestniczką kongresów Międzynarodowej Ligi Kobiet Pokoju i Wolności. Razem z lekarzem Tadeuszem Boyem-Żeleńskim otworzyła w Warszawie pierwszą w Polsce Poradnię Świadomego Macierzyństwa, którą kierowała, zabiegając o ochronę macierzyństwa i uświadamiając kobiety.

Napisała kilka prac, m.in. *Hygiena kobiety i kwestje społeczne z nią związane* (1909), *Świadome macierzyństwo* (1935), a także wiele artykułów publikowanych w ówczesnej prasie.

ZOFIA CHYLIŃSKA-LEŚMIAN

[1885–1964]

Słowa kluczowe

malarstwo, poezja, Bolesław
Leśmian, Zofia Chylińska-
-Leśmian, Paryż, Zachęta
w Warszawie, Łomża

Keywords

painting, poetry, Bolesław
Leśmian, Zofia Chylińska-
-Leśmian, Paris, Zachęta National
Gallery of Art in Warsaw, Łomża

Abstract

Zofia Chylińska-Leśmian was born in Łomża. She was a talented painter and a wife of the prominent poet of the 20th century, Bolesław Leśmian. She remained in her husband's shadow throughout her life.

She studied painting in the art studio of Wojciech Gerson in Warsaw and at the Académie Julian in Paris. In 1913, she exhibited her works in Paris. Her cycle 'Love' was bought by the Society of Art Lovers in England. In 1917, her paintings were exhibited in the Zachęta National Gallery of Art in Warsaw. Her art received a great deal of attention and good reviews. She was described as a gifted individual and an independent personality by press e.g. *"Kurier Warszawski"* (Warsaw Courier) and *"Świat"* (World).

For all her potential, talent, excellent education and diligence, she never made a career as a European artist. Zofia Chylińska-Leśmian was struggling to cope with a complicated personal situation, such as financial difficulties, moving house, her husband's infidelity, in result not managing to concentrate on her art. Her name appears in publications devoted to the poetry of Bolesław Leśmian, as she was the one who saved her husband's life's work from the destruction during World War II and published a considerable number of pieces of his poetry after the war.

Fot. 10. Zofia Chylińska-Leśmian

Zofia Chylińska-Leśmian urodziła się 25 stycznia 1885 roku w Łomży. Jej rodzicami byli Włodzimierz Chyliński i Paulina z Sawickich (wnuczka siostry poety Władysława Syrokomli)¹. Ojciec był lekarzem, ordynatorem szpitala św. Ducha w Łomży. Matka była pianistką, ale karierę muzyczną poświęciła rodzinie². Zofia, która uczyła się w Łomży, miała cztery siostry: Marię, Janinę, Helenę Jadwigę (zmarła wcześniej) i Irenę Wiktorię.

Przed I wojną światową łomżyńscy lekarze i prawnicy aktywnie uczestniczyli w życiu kulturalnym miasta. We wrześniu 1898 roku zorganizowali

¹ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866–1918*, Łomża–Białystok 1993, s. 80.

² Paulina Sawicka ukończyła studia muzyczne, była uczennicą ucznia Chopina, koncertowała w Warszawie (J. Trznadel, *Kalendarium Leśmianowskie*, Warszawa 2016, s. 72).

wystawę sztuk pięknych³. Do jej komitetu organizacyjnego należeli m.in. adwokat Marian Śmiarowski, notariusz Wiktor Szumański, lekarz Włodzimierz Chyliński. 10 września w otwarciu wystawy uczestniczył gubernator z żoną⁴. Relację z uroczystości opublikowano w „Echach Płockich i Łomżyńskich”⁵. Na wystawie prezentowano obrazy Wojciecha Gersona, Juliana Fałata, a eksponaty ze swoich kolekcji przekazali m.in. Włodzimierz Chyliński, Zygmunt Gloger czy ks. Kazimierz Lutosławski. W czasie wystawy Chyliński poznał osobie Gersona. Prawdopodobnie wówczas pokazał rysunki i prace malarskie córki, która przejawiała zdolności plastyczne. Zofia Chylińska w wieku 14 lat została uczennicą mistrza Gersona. Artysta zmarł 25 lutego 1901 roku. Po jego śmierci w 1903 roku Chylińska wyjechała do Paryża⁶. Uczyła się w prywatnej Akademii Rodolphe’a Juliana. Odwiedzała wystawy i muzea, nawiązywała kontakty z europejskimi artystami, doskonaliła swe umiejętności.

Chylińska w Paryżu poznała studentkę malarstwa z Polski, Celinę Sunderland, a przez nią Bolesława Leśmiana – była ona jego krewną i pierwszą miłością⁷. Leśmian był poetą, a z wykształcenia prawnikiem, ale wówczas nie pracował w wyuczonym zawodzie. 24 marca 1905 roku Chylińska i Leśmian w Paryżu wzięli ślub cywilny, a 29 czerwca tego roku ślub kościelny. We wrześniu urodziła się ich pierwsza córka Maria Ludwika (nazywana Lusią)⁸. Druga córka Leśmianów, której dali imiona Wanda Irena (nazywana Dunią), przysła na świat w 1908 roku. Córki Leśmianów dzieciństwo spędzały u krewnych w Polsce. Starszą córką przez sześć lat zajmowali się dziadkowie w Łomży, a młodszą rodzina poety mieszkająca w Brwinowie pod Warszawą⁹. W tym czasie Leśmianowie mieszkali w Paryżu i zajmowali się sztuką i poezją. Zofia opiekowała się dziećmi po powrocie do Polski. Na krótko zatrzymali się w Warszawie, gdyż Leśmian otrzymał pracę w teatrze w Łodzi, i tam zamieszkali¹⁰.

³ *Zaproszenie do udziału w wystawie sztuk pięknych w Łomży, „Echa Płockie i Łomżyńskie”* [dalej: EPIŁ] 1898, nr 32, s. 3.

⁴ *Otwarcie wystawy*, EPIŁ 1989, nr 48, s. 2.

⁵ *Ibidem*, s. 3.

⁶ *Malinowa miłość*, „Kontakty” 2007, nr 2, s. 33. Piotr Łopuszański podaje, że Zofia Chylińska wyjechała do Paryża rok wcześniej, w wieku 17 lat (P. Łopuszański, *W poszukiwaniu zapomnianego życia Zofii Leśmianowej*, „Podkowiński Magazyn Kulturalny” 2015, nr 45).

⁷ *Leśmian, Leśmian... Wspomnienia o Bolesławie Leśmianie*, zebrał A.W. Kulik, Gdańsk 2008, s. 37.

⁸ P. Łopuszański, *W poszukiwaniu zapomnianego życia...*

⁹ *Malinowa miłość...*, s. 33.

¹⁰ Zaprzyjaźniony z Leśmianem Janusz Orliński, który w sezonie artystycznym 1916/1917 był dyrektorem Teatru Polskiego w Łodzi, zatrudnił poetę na stanowisku kierownika literackiego. Gdy Orliński zmarł 2 kwietnia 1917 r., teatr przestał działać, a Leśmian stracił pracę. Rodzina wyjechała do Warszawy (J.M. Rymkiewicz, *Leśmian. Encyklopedia*, Warszawa 2001, s. 194, 198).

W rodzinie pojawiły się problemy: Leśmian stracił pracę, zdradzał żonę, były kłopoty finansowe¹¹. Zofia z rodziną wyjechała do Warszawy. Jesienią 1918 roku Leśmian otrzymał pracę notariusza w Hrubieszowie¹², a cztery lata później został notariuszem Sądu Okręgowego w Zamościu¹³. Na prowincji artystka nie pracowała zawodowo, była żoną urzędnika, prowadziła dom¹⁴. Ratowała męża z kłopotów finansowych, gdy zastępca notariusza w 1929 roku ukraść z kancelarii pieniądze¹⁵. Oddała wówczas mężowi otrzymany od matki brylantowy diadem. Leśmian pojechał do Warszawy sprzedać klejnot, ale pieniędzy nie przywiózł. Zofia wróciła do Łomży i postanowiła rozwieść się z mężem. Ostatecznie rozvodu nie było. Po usilnych namowach poety Zofia do niego wróciła.

Zofia Wiktorowicz, która siedem lat pracowała w kancelarii Leśmiana, o jego żonie powiedziała: *Pani Zofia – z domu Chylińska, osoba niepospolitego wdzięku i urody, artystka malarka – z cierpliwością godną podziwu i wyrozumiałością znosiła nieustabilizowaną sytuację domową i swoją pozycję*¹⁶. Jesienią 1935 roku Leśmianowie przeprowadzili się z Zamościa do Warszawy¹⁷. Zofia Chylińska-Leśmian była intelektualną partnerką poety, wspierała go w okresach załamania i kłopotów. Poświęciła swoją karierę artystyczną, żyła w cieniu męża. Bolesław Leśmian zmarł 5 listopada 1937 roku.

W czasie II wojny światowej Zofia z córką Marią Ludwiką (Lusią) była w Warszawie¹⁸. Podczas powstania warszawskiego część dzieł poety i obrazy Zofii zabezpieczyły w piwnicy domu przy ul. Rakowieckiej 10¹⁹.

¹¹ Bolesław Leśmian przez wiele lat romansował z Celiną Sunderland (swoją kuzynką) i lekarką Dorą Lebenthal (*ibidem*, s. 171).

¹² Stanowisko notariusza w Sądzie Pokoju w Hrubieszowie załatwił Leśmianowi pochodzący z Łomży Eugeniusz Śmiarowski, który w pierwszym rządzie Królestwa Polskiego w Warszawie (utworzonym 7 grudnia 1917 r.) był wiceministrem sprawiedliwości, znanym z działalności niepodległościowej. Śmiarowski przyjaźnił się z ojcem Zofii, lekarzem Włodzimierzem Chylińskim. Z pewnością znał problemy rodziny Leśmianów (*ibidem*, s. 102, 343–345).

¹³ Od 10 maja 1922 r. Leśmian był notariuszem powiatowym w Zamościu. W końcu 1923 r. został mianowany na notariusza Sądu Okręgowego i na tym stanowisku pracował do 31 sierpnia 1935 r. (*Leśmian, Leśmian...*, s. 70, 74).

¹⁴ *Ibidem*, s. 62.

¹⁵ W źródłach wymieniane są różne kwoty, zawsze wysokie – 20 tys., 30 tys., a nawet 200 tys. zł (*ibidem*, s. 78; J.M. Rymkiewicz, *Leśmian...*, s. 62–68).

¹⁶ *Leśmian, Leśmian...*, s. 80.

¹⁷ J.M. Rymkiewicz, *Leśmian...*, s. 202.

¹⁸ Młodsza córka Dunia przed wojną wyjechała do Kanady, a następnie mieszkała w Anglii (*Leśmian, Leśmian...*, s. 246).

¹⁹ O próbie ocalenia archiwum poety i obrazów Zofii Chylińskiej-Leśmian pisała ich córka Maria Ludwika (J. Trznadel, *Kalendarium Leśmianowskie...*, s. 285).

Inne rękopisy męża Zofia miała przy sobie i uratowała je przed zniszczeniem. Po klęsce powstania kobiety zostały wywiezione przez Niemców do obozu w Pruszkowie, a stamtąd do obozu w Mauthausen w Austrii. Skierowano je do pracy w fabryce amunicji w Linzu. Po wojnie Zofia z córką przez Włochy i Francję wyjechały do Anglii, a następnie do Argentyny²⁰, skąd nie wróciły już do Polski. Zofia Chylińska-Leśmian zmarła w Buenos Aires 3 czerwca 1964 roku (miała 79 lat)²¹.

W Łomży przy ul. Bernatowicza nr 5 (dawna ul. Adamowska) stoi dom rodzinny Zofii Chylińskiej-Leśmian. To dwupiętrowa kamienica zaprojektowana na początku XX wieku przez architekta Franciszka Przeclawskiego. Zniszczony pożarem w 2003 roku dom jest w bardzo złym stanie. Zofia Chylińska-Leśmian w Łomży nie została upamiętniona. Nie pamiętają o niej też niektórzy biografowie Bolesława Leśmiana. A to właśnie jej polska literatura zawdzięcza uratowanie rękopisów i opublikowanie znacznej części twórczości poetyckiej Leśmiana. W biogramie autorstwa Jacka Trznadla, opublikowanym w *Przewodniku encyklopedycznym literatury polskiej*, nie ma wzmianki o żonie poety²².

Malarstwo

Zofia Chylińska-Leśmian była utalentowana i dobrze wykształcona. W czasie pobytu w Paryżu malowała akwarele i oleje, które były tam wystawiane w 1913 roku. Akwarele *Śmierć* i *Miłość* zostały zakupione przez angielskie Towarzystwo Miłośników Sztuki²³.

Jej prace były wystawiane także w warszawskiej Zachęcie. 13 sierpnia 1917 roku w „Kurierze Warszawskim” ukazała się zapowiedź wernisazu: *Dnia 18 b.m. nastąpi otwarcie wystawy prac malarzkich p. Zofii Leśmianowej, która zastępną w Paryżu cyklem obrazów akwarelowych pt. „La Mort et L'Amour”, wystawionym w Salonie jesiennym. Wśród szeregu obrazów, które tym razem ukazą się w Zachęcie, znajdują się utwory kompozycyjne, pejzaże i martwe natury. Wystawa p. Leśmianowej budzi zainteresowanie wśród znawców i miłośników sztuki*²⁴. W tym samym

²⁰ W Anglii mieszkała młodsza córka Leśmianów, Wanda, która wyszła za mąż za Anglika (*Leśmian, Leśmian...*, s. 106, 246).

²¹ Córki Zofii także nie żyją: Maria Ludwika zmarła w Brazylii w połowie lat 80., a Wanda w Anglii w 1986 r. W Londynie mieszka wnuczka Zofii i Bolesława Leśmianów, Gillian Hills-Young, ur. 5 czerwca 1944 r., piosenkarka i aktorka (J. Trznadel, *Kalendarium Leśmianowskie...*, s. 288–290).

²² *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1984, s. 561–562.

²³ P. Łopuszański, *W poszukiwaniu zapomnianego życia...*

²⁴ *Z Zachęty*, „Kurier Warszawski” 1917, nr 222, s. 3.

czasie w Zachęcie były wystawiane obrazy Wandaliana Strzeleckiego, kompozycje Michała Wyszyńskiego i *Krwawa niedziela* Wojciecha Kossaka²⁵.

O Chylińskiej-Leśmian recenzent wystawy w tygodniku „Świat” napisał, iż *posiada ona coś, co różni ją od bezkrytycznych naśladowców. Wzięła tylko ogólne metody, wzięła szkołę, patrzy jednak na przedmioty okiem jasnym, zamyka swoje wrażenia w barwy subtelne, pięknie zharmonizowane*²⁶. Jej prace podobały się publiczności i krytykom sztuki, podkreślano jej indywidualizm.

Znane są sukcesy Chylińskiej-Leśmian, które odnosiła w Paryżu i Warszawie. Do tej pory jednak nie zbadano jej całej twórczości. Gdy Leśmianowie mieszkali w Hrubieszowie i Zamościu, artystka zajmowała się domem i malowała obrazy. Wspominali o tym mieszkający w tej samej kamienicy w Hrubieszowie Grzegorz Malcew oraz pracująca z Leśmianem Nina Miketta z Zamościa²⁷. *Uprawiała malarstwo surrealistyczne, u nas jeszcze wtedy niezbyt popularne, zapamiętała Miketta. Twórczą aktywność malarki w Zamościu potwierdziła także Marianna Forajter, która pozowała do jej obrazów i twierdziła, że inni także chodzili pozować*²⁸. Obrazy Chylińskiej-Leśmian zapamiętała gimnazjalna koleżanka starszej córki poety Janina Borajczukowa z Zamościa: *Jej obrazy strasznie mnie raziły: najgorsze męty, kaleki, pijane dziady, oberwańcy, którzy siedzieli zawsze pod kościołem Redemptorystów. Ona jakby upodobała sobie brzydotę*²⁹. *Malowała plamami zupełnie nieczytelnymi z bliska. Było to dość ciekawe, ale te kikuty rąk, pomarszczone ciała, no i akty, zwłaszcza mężczyzn – szokowało nas to, wspominała Borajczukowa*³⁰. Podobnie twórczość Zofii zapamiętał notariusz z Zamościa Zygfryd Krauze: *Lubowała się w pewnej brzydocie, w nie-naturalności, postaciach niesamowitych, chorobliwych*³¹. W czasie pobytu w Zamościu malowała także portrety dziecięce. Wspominała o tym Krystyna Otachel, która jako dziecko z pieskiem pozowała do jednego z obrazów. Według jej wiedzy obraz został wysłany do Zachęty³².

Nie wiadomo, co się stało z obrazami namalowanymi w Hrubieszowie i Zamościu. Zygfryd Krauze twierdził, że w Zamościu artystka nikomu nie podarowała swojego obrazu. *Nikt w Zamościu jej obrazów nie ma,*

²⁵ Z Zachęty, „Kurier Warszawski” 1917, nr 228, s. 5.

²⁶ P. Łopuszański, *W poszukiwaniu zapomnianego życia...*

²⁷ *Leśmian, Leśmian...*, s. 62, 105.

²⁸ *Ibidem*, s. 107, 111.

²⁹ *Ibidem*, s. 138.

³⁰ *Ibidem*, s. 140.

³¹ *Ibidem*, s. 200.

³² *Ibidem*, s. 153–154.

w Polsce też u nikogo nie spotkałem³³. W mieście tym nie było wówczas żadnej wystawy Zofii Chylińskiej-Leśmian.

Nie wiadomo też, co się stało z obrazami ukrytymi podczas wojny w piwnicy domu w Warszawie. Po wojnie artystka mieszkała w Argentynie, dużo malowała – głównie pejzaże i przyrodę³⁴. Nie wiemy również, gdzie obecnie znajdują się jej prace z ostatniego twórczego okresu.

Podsumowanie

Urodzona w Łomży utalentowana artystka, malarka, żona wybitnego poety XX wieku Bolesława Leśmiana, przez całe życie pozostawała w jego cieniu.

Malarstwa uczyła się w pracowni Wojciecha Gersona w Warszawie oraz w paryskiej Akademii Rodolphe'a Juliana. W 1913 roku wystawiała swoje prace w Paryżu, a w 1917 roku w warszawskiej Zachęcie. Jej obrazy cieszyły się zainteresowaniem publiczności i dobrymi recenzjami krytyków („Kurier Warszawski”, „Świat”).

Mimo talentu, kierunkowego wykształcenia i pracowitości artystka nie zrobiła europejskiej kariery. Skomplikowana sytuacja rodzinna Zofii Chylińskiej-Leśmian (kłopoty finansowe, przeprowadzki, zdrady męża) nie pozwalała jej skupić się na malarstwie. Jej nazwisko nie zawsze pojawia się w opracowaniach poświęconych poezji Bolesława Leśmiana, chociaż to ona w czasie II wojny światowej uratowała rękopisy poety.

³³ *Ibidem*, s. 200.

³⁴ J.M. Rymkiewicz, *Leśmian...*, s. 173–174; J. Marczuk, *Chwile ulotne jak życie – rzecz o Zofii Chylińskiej*, „Wiadomości Łomżyńskie” 2012, nr 30, s. 11.

MARIA MOCZYDŁOWSKA

[1886–1969]

Słowa kluczowe

Sejm Ustawodawczy, kobiety w II Rzeczypospolitej, prawa kobiet, „Lex Moczydłowska”, oświata, Częstochowa, ziemia łomżyńska

Keywords

Legislative Sejm, women in the Second Polish Republic, women's rights, Lex Moczydłowska, education, Częstochowa, Łomża

Abstract

Maria Moczydłowska, born in Łomża, was a teacher and one of the eight first female MPs to take up their seat in Sejm Ustawodawczy (the Legislative Sejm) from 1919 to 1922. She was a representative of Narodowe Zjednoczenie Ludowe (the National Unity of People) from Częstochowa's District. Before the First World War, she became involved in the feminist movement and political activity, e.g. she participated in the 1905 School Strike. She went down in the history of Polish parliamentarism and legislation as the initiator and the author of a legal act that prohibited the sale and limited the manufacture and consumption of alcohol and alcohol beverages called 'Lex Moczydłowska'. She was also fighting for equal rights in Sejm, but after the end of her parliamentary term she was not re-elected.

During the interwar period and after World War II, she was an activist for adult's education, sobriety movement, agricultural clubs and associations of rural women.

Fot. 11. Maria Moczydłowska

Maria Moczydłowska urodziła się w Łomży 4 października 1886 roku. Jej rodzicami byli Józef i Feliksa Grzymkowscy. Ukończyła siedmioletnią pensję w Warszawie¹. Została nauczycielką, uczyła w polskich szkołach prywatnych w Łomży, Warszawie i Kaliszu. W 1905 roku uczestniczyła w rewolucji i strajku szkolnym.

Jej pierwszym mężem był nauczyciel i dyrektor Szkoły Rolniczej w Liskowie koło Kalisza Mieczysław Moczydłowski (1887–1925). Zaangażowany w działalność społeczną, był instruktorem Związku Kółek Rolniczych. Moczydłowska w Liskowie pracowała w szkole. W Związku Kółek Rolniczych organizowała odczyty, przewodniczyła Towarzystwu „Trzeźwość”. Opracowała wówczas historię wsi, a broszurę *Wieś Lisków* (9 stron) wydała redakcja „Gazety Kaliskiej”².

¹ M. Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017, s. 257.

² M. Moczydłowska, *Wieś Lisków na podstawie wiadomości zebranych na miejscu*, Kalisz 1913.

W Liskowie poznała proboszcza ks. Wacława Blizińskiego (1870–1944), działacza ludowego, oświatowego i spółdzielczego³. Ksiądz był także aktywnym politykiem, współtwórcą Polskiego Zjednoczenia Ludowego (zarejestrowanego w 1919 roku pod nazwą Narodowe Zjednoczenie Ludowe). Moczydłowska zaangażowała się wówczas w działalność spółdzielczą i polityczną. Współpracowała z ks. Blizińskim i jemu zawdzięczała miejsce na liście NZL z Częstochowy w wyborach do Sejmu Ustawodawczego. W wieku 32 lat została posłanką, a ks. Bliziński był posłem z tej samej partii. W 1922 roku bez sukcesu ubiegała się o mandat posłanki do Sejmu I kadencji.

Mieczysław Moczydłowski zmarł w 1925 roku, a Maria wyszła drugi raz za mąż za urzędnika skarbowego Tymoteusza Niekrasza⁴.

Po zakończeniu pracy poselskiej organizowała kursy dla nauczycieli polonijnych i polskie szkoły we Francji, następnie w warszawskim Kuratorium Oświaty zajmowała się oświatą pozaszkolną. W terenie prowadziła kursy wychowania obywatelskiego dla kobiet⁵. W prasie branżowej publikowała artykuły o tematyce oświatowej i wychowaniu⁶. Poza pracą zawodową angażowała się w działalność Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet oraz Towarzystwa „Trzeźwość”. Na X Polski Kongres Przeciwalkoholowy, który odbywał się w 1931 roku, zgłosiła referat pt. *Formy i metody pracy przeciwalkoholowej w chwili obecnej*⁷.

Podczas okupacji niemieckiej prowadziła tajne nauczanie. Po wojnie mieszkała w Sopocie, pracowała w oświacie, była wizytatorką przedszkoli. Obowiązki zawodowe łączyła z aktywnością społeczną: była przewodniczącą Koła Spółdzielców przy PSS „Społem” w Sopocie, instruktorką kół gospodyń wiejskich, członkinią Zarządu Związku Kółek Rolniczych w Warszawie, wiceprzewodniczącą kół gospodyń wiejskich w Częstochowie i Warszawie⁸. Należała do Związku Nauczycielstwa Polskiego i PZPR.

³ Ks. Wacław Bliziński założył w Liskowie spółdzielnię mleczarską, kółko rolnicze, kasę kredytową (M. Kołakowska, *Wieś Lisków*, „Łowiczanie” 1913, nr 16, s. 1–2).

⁴ Używała wówczas dwóch nazwisk: Moczydłowska-Niekraszowa.

⁵ W styczniu 1932 r. uczestniczyła w kursie w Łomży (*Kurs Wychowania Obywatelskiego dla Kobiet*, „Przegląd Łomżyński” 1932, nr 4, s. 7).

⁶ M. Moczydłowska-Niekraszowa, *O pracy wśród kobiet w zakresie oświaty pozaszkolnej*, „Wychowanie Przedszkolne” 1934, nr 5, s. 127–129.

⁷ *X Polski Kongres Przeciwalkoholowy w Krakowie 11–13 X 1931 r. Pamiętnik (Przebieg, przemówienia, referaty)*, „Walka z Alkoholizmem” 1935, nr 25, s. 15.

⁸ T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920, s. 176.

Nie wiadomo, czy Maria Moczydłowska-Niekraszowa po wojnie odwiedzała rodzinną Łomżę. Była członkiem honorowym Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej⁹.

Za działalność parlamentarną, społeczną, oświatową i w ruchu spółdzielczym została uhonorowana m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1960), Złotym Krzyżem Zasługi (1948, 1960), Srebrnym Krzyżem Zasługi (1959), Srebrną Odznaką na Międzynarodowym Zjeździe Spółdzielczyń w Warszawie (1959).

Maria Moczydłowska-Niekraszowa zmarła 26 kwietnia 1969 roku w Sopocie.

Działalność poselska

Maria Moczydłowska była najmłodszą z ośmiu posełek Sejmu Ustawodawczego, wybraną 26 stycznia 1919 roku¹⁰. Należała do klubu Polskiego Zjednoczenia Ludowego (1919), a następnie do klubu Narodowego Zjednoczenia Ludowego (1920), pełniła funkcję sekretarza. Pracowała w sejmowych komisjach: ochrony pracy, opieki społecznej, oświatowej i zdrowia publicznego¹¹.

Uzyskanie przez kobiety praw wyborczych nie oznaczało równouprawnienia we wszystkich dziedzinach. W marcu 1919 roku klub Związku Ludowo-Narodowego wystąpił z projektem zniesienia przepisów prawa cywilnego, które ograniczały prawa kobiet zamężnych w zakresie działań prawnych (kobiety nie mogły same rozporządzać majątkiem i własnymi zarobkami)¹². Wniosek poparła posłanka Moczydłowska. W czasie kolejnej dyskusji nad projektem w 1921 roku, kiedy minister sprawiedliwości zasugerował, aby ze zmianą prawa poczekać do ukończenia prac przez Komisję Kodyfikacyjną, Moczydłowska spontanicznie wykrzyknęła: *Już dwa lata*

⁹ Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej w Łomży, Informacja o TPZŁ podpisana przez przewodniczącego ZG TPZŁ Jana Kisiela, nr 180/75, 9 grudnia 1975 r. Od 1958 r. w Warszawie działał Oddział TPZŁ.

¹⁰ Prawa wyborcze przyznał Polkom marszałek Józef Piłsudski dekretem z dnia 28 listopada 1918 r. o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. O posłankach Sejmu Ustawodawczego pisali m.in. M. Kondracka, *Posłanki i senatorki...*; M. Łysko, *Udział kobiet w życiu publicznym II Rzeczypospolitej Polskiej*, „Miscellanea Historico-Juridica” 2015, t. 14, z. 1, s. 381–400; P. Fiktus, *Poselska aktywność kobiet na mównicy sejmowej w dobie II RP*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2015, nr 9, s. 543–565; *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. T. Kulak, M. Dajnowicz, Wrocław 2016.

¹¹ M. Kondracka, *Posłanki i senatorki...*, s. 257.

¹² Wniosek posłów dr Zygmunta Seydy, dr Gabrieli Balickiej i towarzyszy w sprawie zniesienia przepisów prawa cywilnego, ograniczających równouprawnienie kobiet zamężnych w zakresie działań prawnych oraz w dziedzinie stosunków majątkowych, Biblioteka Sejmowa, druk nr 161.

tak czekamy! Było to jedyne zakłócenie porządku obrad przez posłankę w całej kadencji¹³. Wyrażało irytację i zniecierpliwienie, które towarzyszyły wówczas wielu kobietom.

Moczydłowska w pracy parlamentarnej skupiała się nad zagadnieniami, które były jej bliskie i znane: prawno-społeczna pozycja kobiet, szkolnictwo, polityka społeczna, opieka nad dziećmi, pomoc repatriantom. W 1921 roku złożyła wniosek w sprawie ochrony życia niemowląt pozbawionych opieki rodzicielskiej¹⁴. Zabiegała o rozwiązanie kwestii włóczęgostwa¹⁵. W grudniu 1921 roku interpelowała w sprawie wywłaszczenia ziemi kościelnej w Hodyszewie (powiat wysokomazowiecki)¹⁶.

Do historii parlamentaryzmu i historii prawa przeszła jako inspiratorka walki o trzeźwość w niepodległej Polsce i inicjatorka ustawy o ograniczeniu sprzedaży napojów alkoholowych¹⁷. Złożony przez posłankę wniosek przewidywał całkowity zakaz sprzedaży i produkcji alkoholu¹⁸. W proponowanym kształcie projekt ustawy pełnej prohibicji nie uzyskał akceptacji, ale do jej uchwalenia zabrakło tylko jednego głosu. Przyjęta ustawa alkoholowa „o ograniczeniu w spożyciu i sprzedaży” od nazwiska inicjatorce nazywana była „lex Moczydłowska” lub „ustawą Moczydłowskiej”. Po głosowaniu posłanka powiedziała w Sejmie: *Głos Sejmu Polskiego ma olbrzymie znaczenie. Może wreszcie wpłynie on na to, że przestaniemy pić wódkę wówczas, kiedy się człowiek rodzi i umiera, kiedy są jego imieniny, z okazji złej przygody lub niespodziewanego szczęścia. Może wreszcie nad tymi obyczajami będzie można postawić wielki czarny krzyż*¹⁹. Restrykcyjne zakazy wprowadzane ustawą miały być prawnym sposobem ograniczenia pijaństwa, likwidacji nielegalnych bimbrowni i uzdrowienia społeczeństwa.

¹³ M. Kondracka, *Posłanki i senatorki...*, s. 162.

¹⁴ *Wniosek posła Marii Moczydłowskiej i towarzyszy z kl. Nar. Zjedn. Lud. w sprawie ochrony życia niemowląt pozbawionych opieki rodzicielskiej*, Biblioteka Sejmowa, druk nr 2807.

¹⁵ *Wniosek posła Marii Moczydłowskiej i kolegów z klubu Narodowego Zjednoczenia Ludowego w sprawie gromadnego włóczęgostwa*, Biblioteka Sejmowa, druk nr 2854.

¹⁶ *Interpelacja posła Marii Moczydłowskiej i kol. z Klubu NZL do Pana Prezesa Głównego Urzędu Ziemińskiego w sprawie wywłaszczenia ziemi Kościelnej w Hodyszewie, pow. wysokomazowiecki*, Biblioteka Sejmowa, druk 760/21.

¹⁷ M. Bauchrowicz-Tocka, *Wokół ustawy Marii Moczydłowskiej i zagadnienia trzeźwości na łamach łomżyńskiej prasy okresu międzywojennego*, „Polszczyzna Mazowska i Podlasia” 2017, t. 21, s. 186.

¹⁸ *Wniosek nagły posła Marii Moczydłowskiej i tow. w sprawie ustawy o zupełnym zakazie wyrobu i sprzedaży napojów alkoholowych*, Sejm Ustawodawczy II RP, Biblioteka Sejmowa, druk nr 740.

¹⁹ Sprawozdanie stenograficzne ze 139. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z 23 kwietnia 1920 r., łam 17.

Działalność pierwszych parlamentarzystek Sejmu Ustawodawczego, wśród nich posłanki Marii Moczydłowskiej, nie miała znaczącego wpływu na wewnętrzną politykę państwa, kształt ustroju czy rozwiązania wielu kluczowych zagadnień, ale przyczyniła się do zaprezentowania ważnych dla kobiet kwestii i podejmowania prób ich rozwiązywania. W wyborach do sejmu w 1922 roku Moczydłowska kandydowała z listy państwowej NZL. Nie odniosła sukcesu, ale jej udział świadczył o rozbudzonych ambicjach i chęci kontynuowania pracy w sferze politycznej.

Podsumowanie

Urodzona w Łomży Maria Moczydłowska, nauczycielka, była jedną z ośmiu pierwszych posełek w Sejmie Ustawodawczym (1919–1922). Wybrana została z okręgu częstochowskiego z ramienia Narodowego Zjednoczenia Ludowego. Przed I wojną światową była zaangażowana w ruch feministyczny oraz działalność polityczną. Wpisała się w historię polskiego parlamentaryzmu i polskiego prawa jako inicjatorka i autorka ustawy o ograniczeniach w spożyciu i sprzedaży napojów alkoholowych, nazywanej jej nazwiskiem „lex Moczydłowska”. W sejmie zabiegała także o równouprawnienie kobiet. Po zakończeniu sejmowej kadencji bezskutecznie ubiegała się o reelekcję.

W okresie międzywojennym i po II wojnie światowej zajmowała się oświatą dorosłych, angażowała się w działalność ruchu trzeźwości, kółek rolniczych, kół gospodyń wiejskich.

MARIA RYCHTER

[1887–1975]

Słowa kluczowe

Łomża, rewolucja 1905 roku,
Polska Partia Socjalistyczna,
Związek Pracy Obywatelskiej
Kobiet, nauczycielka, działaczka
społeczna

Keywords

Łomża, revolution of 1905, Polish
Socialist Party, Union of Women's
Civil Work, teacher, social female
activist

Abstract

Maria Rychter, a participant of the school strike during the revolutionary events of 1905, was a socialist and patriotic activist whose political views were shaped from the beginning of the 20th century. Her areas of activity concerned interests in socialism and activities for education. During the period of the Second Polish Republic, Maria Rychter, as a propagator of socialism, supported the Union of Women's Civil Work, also publishing articles in the journal "Praca Obywatelska" (Citizen's Work). She was also the editor of the Election Committee of Women's Organizations "Jedynka" (Number One) and "Dla Przyszłości" (For the Future). In the years 1918–1919, she co-created the magazine "Głos Nauczycielski" (Teacher's Voice) and worked in the secretary office of the Main Board of the Teachers' Union of Public Schools. She actively participated in the Warsaw Uprising, being a nurse, and also joined the Home Army.

Maria Rychter urodziła się 26 lutego 1887 roku w Łomży. Była córką łomżyńskiego księgarza, znanego społecznika i patriotę Mieczysława Rychtera oraz Jadwigi z Budzińskich, wnuczką aptekarza i oficera wojsk polskich (ze strony ojca) oraz wnuczką lekarza weterynarii Alfonsa Budzińskiego¹. Do gimnazjum przygotowywała się pod kierunkiem prywatnych nauczycielek i korepetytorek języków i matematyki².

Była bardzo czytana, gdyż ojciec do wiodącej w mieście księgarni sprowadzał literaturę współczesną. Dużym przeżyciem dla 17-latki było spotkanie z Henrykiem Sienkiewiczem. Pisarz przyjechał do Łomży 18 stycznia 1904 roku na zaproszenie adwokata Mariana Śmiarowskiego³. W 1904 roku Maria zaangażowała się w działalność nielegalnego koła samokształceniowego, w którym młodzież czytała polskie książki. W mieście, jak zresztą w całym zaborze rosyjskim, panowała napięta atmosfera. A utwory Sienkiewicza budziły patriotyzm i pragnienie wolności. Przyjazd pisarza był związany z akcją pomocy powodzianom, którą zorganizowała tzw. kasa literacka⁴. Sienkiewiczowi towarzyszył prof. H. Radziszewski, który wygłosił wykład *O naszych zdolnościach przemysłowych*, a dr Lewicki mówił *O zadaniach społecznych miast*. Spotkanie cieszyło się dużym zainteresowaniem, chociaż wstęp był płatny. Korespondent „Echa Płockich i Łomżyńskich” informował, iż bilety rozchwyte zostały w pierwszych godzinach⁵.

19 stycznia 1904 roku w sali Towarzystwa Muzycznego „Lutnia” Sienkiewicz czytał swoją nowelę *Dwie łąki*. W druku ukazała się ona dopiero w 1908 roku, czyli uczestnicy spotkania jej nie znali. Po dwudziestu latach od wizyty Sienkiewicza w Łomży na łamach tygodnika „Życie i Praca” autor podpisany inicjałem K. wspominał spotkanie z pisarzem: *Czuliśmy wszyscy zebrani w tej sali, że nie jest to zwykły sobie odczyt, że poza treścią akceptowaną przez ówczesną cenzurę rosyjską i pomimo obecności na sali policmajstra, naczelnika żandarmów i całej gromady jawnych i tajnych agentów policji moskiewskiej, mówi do nas z estrady Duch Narodu, mówi do nas zda się zupełnie wyraźnie, że ciemnota jest naszym największym wrogiem, że świt już blisko, więc wstańcie do pracy na niwie ojczyźnej, wy młodzi oracze. I poszliśmy w lud z elementarzem polskim w dłoni, posłuszni nakazowi Ducha. [...] Pobyt H. Sienkiewicza w tych*

¹ <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/maria-rychter>, dostęp 6.07.2018 r.

² A. Dobroński, *Inteligentki prowincji w Łomżyńskim XIX/XX w.*, [w:] *Zachodnie wzorce i wschodnie realia. Przedstawicielki elit prowincjonalnych w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, red. M. Dajnowicz, Białystok 2009, s. 91–92.

³ M. Bauchrowicz-Tocka, *Jubileusz 25-lecia pracy literackiej Henryka Sienkiewicza na łamach łomżyńskiej prasy*, „Polszczyzna Mazowska i Podlasia” 2016, t. 20, s. 195.

⁴ A., *Korespondencje*, „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1904, nr 5, s. 3.

⁵ *Ibidem*.

czasach w Łomży był wielkim świętem Narodowym dla Łomży, których to świąt ówczasie, niestety, nie mieliśmy zupełnie⁶.

Udział w rewolucji 1905 roku

W lutym 1905 roku w Łomży wybuchł strajk szkolny, młodzież żądała wykładowego języka polskiego. Maria Rychter za udział w organizacji strajku została zatrzymana przez żandarmerię, przebywała w więzieniu, była przesłuchiwana i w konsekwencji usunięta ze szkoły.

Tak pisała w swoich wspomnieniach: [...] z powodu strajku szkolnego wyszłam w 1905 roku z siódmej klasy siedmioklasowego państwowego gimnazjum żeńskiego w Łomży, nie zdając matury⁷. Odnosząc się do wydarzeń strajkowych z 3 lutego 1905 roku, podawała: właściwie to był jakby jeden okrzyk triumfu. Opowiadaliśmy sobie jedno przez drugie wszystkie ważniejsze epizody dzisiejszych wydarzeń. Równocześnie rozpoznawaliśmy się wzajem i zbliżali do siebie, łączyła nas bowiem sprawa wspólna. Wśród ogólnego uniesienia i radosnych okrzyków chłopcy podnieśli sprawę porachunków... nie padło ani jedno nazwisko rosyjskie. [przeciwników strajku szkolnego 1905 roku – M.D.]. Natomiast padło parę nazwisk Polaków. Pomimo „swego braku wyrobienia” zauważyłam rychło zarysowywanie się dwóch kierunków działalności wśród młodzieży: postępowego i narodowego⁸. Należy nadmienić, że podczas rewolucji lat 1905–1907 strajki w gimnazjach, zarówno męskim, jak i żeńskim, zajęły szczególne miejsce w całokształcie przebiegu działań rewolucyjnych. Uczniowie domagali się m.in. wprowadzenia języka polskiego do szkół i administracji, zlikwidowania systemu policyjnego. Według wspomnień Witolda Suchodolskiego strajk szkolny w obu gimnazjach łomżyńskich, męskim i żeńskim, inspirowany był przez nielegalne organizacje uczniowskie. Za pośrednictwem ich członków dostarczano nielegalną literaturę, organizowano tajne komplety kierowane do młodzieży gimnazjalnej, podczas których wykładano literaturę polską i upowszechniano wśród słuchaczy historię Polski⁹.

⁶ K., *Fragment z pobytu H. Sienkiewicza w Łomży*, „Życie i Praca” 1924, nr 48, s. 2.

⁷ Instytut Polski i Archiwum gen. Sikorskiego, M. Rychter, *Wspomnienia*, Łomża–Warszawa (1887–1909), sygn. B3207, msn. s. 2–3.

⁸ *Ibidem*, s. 43–47.

⁹ Zob. M. Dajnowicz, *Orientacje polityczne ludności polskiej północno-wschodniej części Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 135–136.

Przebieg strajku szkolnego w Łomży w 1905 roku jest opisany również we wspomnieniach¹⁰. Maria Rychter dołączyła do frakcji „postępowej”, której przewodzili członkowie Polskiej Partii Socjalistycznej. Mimo że uniknęła aresztowania podczas rewolucji, silnie przeżywała wypadki rewolucyjne, wspierając duchowo zatrzymanych kolegów. Trafiła także na krótki czas do więzienia za to, że podczas pogrzebu Henryka Supińskiego niosła wieniec od koleżanek związanych z ruchem socjalistycznym. Najprawdopodobniej dzięki interwencji ojca skończyło się tylko na jej przesłuchaniu. Maria musiała jednak zlikwidować skład „bibuły” i od tej pory trzymać się bardziej na uboczu wydarzeń rewolucyjnych. Właśnie 1 września 1905 roku wyjechała do Warszawy na kursy przygotowawcze do studiów uniwersyteckich¹¹. Na niniejsze kursy dla kobiet, które prowadzone były przez Zofię Kurmanową, uczęszczała od wiosny 1907 roku do 1909 roku. W tym czasie była też uczennicą studium humanistycznego Towarzystwa Kursów Naukowych (późniejsza Wolna Wszechnica Polska), a od 1909 roku do wybuchu Wielkiej Wojny w 1914 roku studiowała polonistykę na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego.

Działalność w ruchu socjalistycznym podczas I wojny światowej. Aktywność oświatowo-wydawnicza po jej zakończeniu

W czasie studiów uniwersyteckich Maria Rychter należała do Polskich Drużyn Strzeleckich. Od sierpnia 1914 roku pracowała w Strzelcu w Krakowie. W 1915 roku pracowała w oddziale wywiadowczym I Brygady, gdzie pełniła funkcję kuriera między kwaterą Legionów Polskich w Zagórzcu a Warszawą. Posługiwała się wówczas pseudonimami „Marta” i „Maria”. Następnie przez pewien czas mieszkała w Częstochowie i Piotrkowie. W ramach aktywności w Polskiej Partii Socjalistycznej zajmowała się edukacją młodzieży, urządzając lekcje historii poświęcone dziejom narodu polskiego. W sierpniu 1915 roku rozpoczęła służbę w Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Jej działalność konspiracyjna koncentrowała się głównie na *wyszukiwaniu lokali dla PPS, kolportażu pism i ulotek, wykonywaniu fałszywych dowodów osobistych, ponadto robiła korektę „Przedświtę” i organizowała koncerty celem datków na cele PPS*¹². Na przełomie 1915

¹⁰ Pisała o nim też M. Rychter, *Pierwsze słowo honoru (Strajk gimnazjum żeńskiego w Łomży)*, [w:] *Walka o szkołę polską w 25-lecie strajku*, Warszawa 1930, s. 142–144.

¹¹ A. Dobroński, *Inteligentki prowincji...*, s. 91–92.

¹² <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/maria-rychter>, dostęp 6.07.2018 r.

i 1916 roku w ramach pracy w POW utworzyła Poczta Listów Prywatnych, której celem było dostarczanie korespondencji żołnierzy legionistów do ich rodzin. Od 1917 roku prowadziła działalność oświatową w szkole powszechnej w Warszawie.

Po zakończeniu Wielkiej Wojny działała głównie na rzecz oświaty. W latach 1918–1919 współtworzyła pismo „Głos Nauczycielski” oraz pracowała w sekretariacie Zarządu Głównego Zrzeszenia Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Do sierpnia 1923 roku zajmowała się organizacją bibliotek ruchomych i pracowała w składzie materiałów kulturalno-oświatowych Departamentu Naukowo-Szkolnego Ministerstwa Spraw Wojskowych. Uczyła się w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie, a także była zatrudniona w sekretariacie Muzeum Wojska w Warszawie. Od kwietnia 1924 roku do 1930 roku wspomagała redakcję „Rocznika Pedagogicznego”. Pisała artykuły do wydawnictw zbiorowych „Wierna Służba” (1927) i „Służba Ojczyźnie” (1929). Angażowała się na rzecz Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet. W latach 1928–1934 była redaktorką pisma „Praca Obywatelska”, na którego łamach ukazywały się także artykuły jej autorstwa. Ponadto w okresie dwudziestolecia wojennego była redaktorką pisma Komitetu Wyborczego Organizacji Kobietych „Jedynka” oraz „Dla Przyszłości”. Aktywna była również w Przystosowaniu Wojskowym Kobiet do Obrony Kraju.

W czasie II wojny światowej Maria Rychter wstąpiła do Armii Krajowej. Od marca 1942 roku do sierpnia 1944 roku pracowała w Dziale Ewidencji Ludności Zarządu m.st. Warszawy. Podczas powstania warszawskiego była sanitariuszką przy ul. Opaczewskiej na Ochocie w Warszawie. Po zakończeniu powstania wyjechała z Warszawy, by powrócić do niej w 1945 roku. Wówczas podjęła pracę bibliotekarki w Muzeum Narodowym. Trzy lata później uzyskała uprawnienia do wykonywania zawodu bibliotekarza. W Muzeum Narodowym pracowała do momentu przejścia na emeryturę (w 1962 roku). Zmarła 17 marca 1975 roku w Warszawie, gdzie spoczywa na Powązkach. Za swoją działalność na rzecz ojczyzny została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Polonia Restituta, Krzyżem Niepodległości z Mieczami oraz Złotym Krzyżem Zasługi¹³.

Podsumowanie

Maria Rychter uczestniczyła w strajku szkolnym podczas wydarzeń rewolucyjnych 1905 roku, była socjalistką i działaczką patriotyczną, której poglądy polityczne kształtowały się od początków XX wieku. Jej obszary aktywności dotyczyły zainteresowań socjalizmem oraz działań na rzecz oświaty. Jako

¹³ *Ibidem.*

propagatorka socjalizmu w okresie II Rzeczypospolitej wspierała Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet, publikowała także artykuły w czasopiśmie „Praca Obywatelska”, ponadto była redaktorką pisma Komitetu Wyborczego Organizacji Kobietych „Jedynka” oraz „Dla Przyszłości”. W latach 1918–1919 współtworzyła pismo „Głos Nauczycielski”, a także pracowała w sekretariacie Zarządu Głównego Zrzeszenia Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Jako sanitariuszka uczestniczyła czynnie w powstaniu warszawskim, wstąpiła również do Armii Krajowej.

HELENA FILOCHOWSKA

[1889–1961]

Słowa kluczowe

literatura kobieca, Tomasz
Filochowski, tygodnik
„Wspólna Praca”, Afryka, Legia
Cudzoziemska, Łomża

Keywords

women's literature, Tomasz
Filochowski, "Wspólna Praca",
Africa, French Foreign Legion,
Łomża

Abstract

Helena Filochowska was a writer of women's literature movement. Her first short story called *"Nasz kruk"* (Our Crow) was published in 1910. The debut along with a collection of her short stories *"Czarne łabędzie"* (Black Swans) received warm reception from critics. She published writings and her another novel called *"Krzyk życia"* (Cry of Life) periodically in the *"Wspólna Praca"* (Common Work) weekly in Łomża.

She was associated with the editorial board of *"Ilustrowany Kurier Codzienny"* (Daily Courier Illustrated) in Cracow. In the 1920's, she went to Africa where her husband, a French officer, was a commander of the French Foreign Legion's. Filochowska organized assistance for Polish soldiers there. During that time, she often wrote about current events in Algeria. She focused on grasping images of women. Female protagonists of her short stories are Polish and foreigners; women that were loved and betrayed, adored and humiliated; those throwing themselves into the vortex of passion and those restrained by social norms and resisting temptation.

Helena Filochowska, an author of several novels and short stories, is a writer lost to posterity. Her name is not mentioned neither in *"Polski słownik biograficzny"* (Polish Biographical Dictionary), nor in any monographies about the interwar period.

Fot. 12. Helena Filochowska

Helena Filochowska, pisarka i dziennikarka, urodziła się w 1889 roku. Była pierwszym dzieckiem Tomasza Filochowskiego i Franciszki z domu Wieluńskiej. Miała młodszego brata Wacława, pisarza i dziennikarza. Ojciec prawnik w latach 1887–1889 był sędzią w Rutkach. Trudno odtworzyć życiorys pisarki. W *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii powszechnej* przy jej nazwisku jest skromna informacja: *powieściopisarka polska, 1889, autorka powieści, nowel, listów z podróży i felietonów, drukowane oddzielnie i w czasopismach, odznaczająca się sporym temperamentem pióra*¹. Jej biogramu nie ma we współczesnych słownikach ani opracowa-

¹ *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, Wydawnictwo Gutenberga, 1929–1938, reprint 1993, t. 5, s. 62.

niach literackich². W jedynym encyklopedycznym haśle nie zamieszczono dokładnej daty i miejsca urodzin pisarki. Mogła urodzić się w Rutkach albo w Łomży, bo w 1889 roku rodzina Filochowskich przeprowadziła się do tego miasta. Przez ponad dwadzieścia lat Tomasz Filochowski był w Łomży adwokatem. Helena dzieciństwo spędziła w Łomży. W 1913 roku mecenas Filochowski wyjechał do Warszawy³. Nie wiadomo, czy w tym czasie wyjechała także Helena.

W „Dzienniku Chicagowskim” w 1911 roku ukazało się jej opowiadanie *W prosektorium*, a w 1913 roku opowiadanie *Obca ze Stambułu*⁴. Publikacje te mogą sugerować, że pisarka wyjechała z Łomży i podróżowała po świecie, prawdopodobnie była również w Ameryce. Sugestie te potwierdzają napisane przez nią 9 maja 1914 roku *Impresje*, opublikowane w łomżyńskim tygodniku „Wspólna Praca”: *Przybywam do ciebie miasto, miasto rodzinne z dalekich krajów, zza mórz błękitnych, z wysp słonecznych, podobnych do wonnych bukietów ciśniętych ręką Boga na niepokalaną toń lazuru*⁵. Z opublikowanych wyznań można też wnioskować, iż Łomża była dla Filochowskiej miejscem ważnym. Pisarka po latach nieobecności „szukała” śladów przeszłości.

W 1917 roku do Łomży wrócił ojciec pisarki Tomasz Filochowski, który został powołany na pierwszego w historii miasta prezesa polskiego Sądu Okręgowego⁶.

Helena Filochowska w czasie I wojny światowej i w latach powojennych mieszkała w Krakowie, gdzie pracowała w redakcji „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”. W dzienniku „Nowa Reforma” drukowała w odcinkach opowiadania⁷.

W 1920 roku do Krakowa przybyli z utworzoną we Francji pod dowództwem gen. Józefa Hallera Armią Polską francuscy żołnierze. Filochowska poznała wówczas podpułkownika Geralda Vincenta Saint-Diziera, który był oficerem kontraktowym i służył w krakowskim pułku artylerii

² *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: A–M, Warszawa 1984; *Polski słownik biograficzny*, Kraków 1948.

³ *Na pożegnanie mecenasa Filochowskiego*, „Wspólna Praca” [dalej: WP] 1913, nr 12, s. 301.

⁴ H. Filochowska, *W prosektorium*, „Dziennik Chicagowski” 1911, nr 134, s. 3; *eadem*, *Obca ze Stambułu*, „Dziennik Chicagowski” 1913, nr 71, s. 2.

⁵ *Eadem*, *Z cyklu Impresje*, WP 1914, nr 9, s. 154–155.

⁶ Archiwum Akt Nowych, 2142, Sąd Okręgowy w Łomży, s. 8; *Ruch służbowy w sądownictwie*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości” 1926, nr 4, s. 57. 14 grudnia 1925 r. sędzia Filochowski został mianowany sędzią Sądu Najwyższego; zginął w powstaniu warszawskim.

⁷ H. Filochowska, *Wazon z Murano*, „Nowa Reforma” 1914, nr 110, s. 1; nr 112, s. 1.

polowej⁸. W czasie wojny z bolszewikami Dizier walczył o Warszawę⁹. Pisarka została żoną francuskiego oficera i wyjechała z nim do Afryki. Małżonkowie przebywali w Algierii w mieście Oran¹⁰. Dizier był dowódcą oddziału Legii Cudzoziemskiej, a Helena pomagała polskim żołnierzom. W 1931 roku w miesięczniku dla Polaków na obczyźnie „Wieści z Polski” została opublikowana relacja z dziennikarskiej wizyty w Oranie¹¹. Reporter Janusz Stępowski nazwał dom Heleny Dizier „konfesjonalem spowiadającym po polsku”.

Nie wiadomo, jak długo przebywała w Afryce. Od marca 1939 roku w wychodzącym w Poznaniu piśmie „Orędownik. Ilustrowany Dziennik Narodowy i Katolicki” była drukowana w odcinkach jej powieść *Kariera panny Maniusi*¹², która zawiera wiele wątków z życia pisarki. Na podstawie przedstawionych w utworze szczegółowych wydarzeń z wojny domowej w Hiszpanii z lat 1936–1937 oraz sytuacji w Algierii w 1937 roku można wnioskować, że jeszcze wówczas Helena mieszkała w Afryce.

Przed wyjazdem z Polski mieszkała i pracowała w Krakowie. Nie wiemy, czy powróciła do tego miasta, na krakowskich cmentarzach nie ma jej grobu¹³.

Pisarstwo

Helena Filochowska debiutowała w 1910 roku opowiadaniem *Nasz Kruk* drukowanym w odcinkach na łamach łomżyńskiego tygodnika „Wspólna Praca”¹⁴. Nakładem czasopisma opowiadanie zostało także wydane jako samodzielna publikacja. Jej książkowy debiut został zauważony przez krytyków i dobrze przyjęty. Korzystna recenzja ukazała się w dzienniku „Nowa Reforma”¹⁵. O debiucie książkowym i „pisarskim talencie” Filochowskiej pisał też krytyk i poeta Zygmunt Różycki w „Gońcu Porannym i Wieczornym”¹⁶. Recenzent „Gazety Warszawskiej” napisał, iż autorka

⁸ Wspomina o tym Władysław Pobóg-Malinowski (P.M. Żukowski, *Władysław Pobóg-Malinowski. Z mojego okienka. W Polsce przed wojną*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2008, z. 135, s. 166).

⁹ *Bitwa Warszawska 1920 we wspomnieniach*, www.polskieradio.pl/7, dostęp 26.11.2018 r.

¹⁰ *3000 Polaków w Legii Cudzoziemskiej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1930, nr 15, s. 290.

¹¹ J. Stępowski, *Wówczas w Oranie*, „Wieści z Polski” 1931, nr 2, s. 10.

¹² *Kariera panny Maniusi*, „Orędownik. Ilustrowany Dziennik Narodowy i Katolicki” 1939, nr 72, s. 1. Powieść była drukowana w 52 odcinkach, ostatni ukazał się w piśmie z 19 maja 1939 r.

¹³ Grobu Heleny Filochowskiej na krakowskich cmentarzach szukał historyk, konserwator zabytków w Łomży Sławomir Zgrzywa.

¹⁴ H. Filochowska-Żmigrodowa, *Nasz kruk*, WP 1910, nr 26, s. 2–6; nr 27, s. 2–5; nr 28, s. 2–5; nr 29, s. 2–5; nr 30, s. 2–5; nr 31, s. 2–5.

¹⁵ W. Pr., *Z nowości literackich*, „Nowa Reforma” 1911, nr 120, s. 2.

¹⁶ *Z prasy*, WP 1911, nr 4, s. 39–40.

wyróżnia się z szeregów debiutantek literackich, dając nam zamiast mniej lub więcej niezdatnej próbki – wartościowy utwór literacki¹⁷.

Drugą książką Filochowskiej był zbiór opowiadań i nowel *Czarne łabędzie*, wydany w Krakowie w 1912 roku, także zauważony w środowisku literackim. Recenzent „Gazety Lwowskiej” pisał o talencie autorki i prezentowanych przez nią zagadnieniach: *Realizm niektórych nowel, tkwiący już w samym temacie, nie razi przejawskrawieniem, przeciwnie złagodzony jest serdecznym uczuciem i pewnym współczującym smutkiem nad dolą ludzką, której tajemnice nie obce są autorce*¹⁸.

Powieści i opowiadania pisarka publikowała i wydawała pod nazwiskami: Helena Filochowska, Helena Filochowska-Żmigrodowa i Lena Filochowska. W publikacjach prasowych podpisywała się też pseudonimami: Fiammetta, haef, Haef, Janusz Wroński¹⁹.

Filochowska po wyjeździe z Łomży nie zerwała kontaktu z łomżyńską prasą. W 1911 roku we „Wspólnej Pracy” publikowana była w odcinkach jej powieść *Krzyk życia*²⁰. W kolejnych latach zaś opowiadania *Śmierć Róży Płońskiej* czy *La gitana*²¹.

Pisarka dość często pod utworami zamieszczała informacje o miejscu, w którym je napisała, i datę. Opowiadanie *Miasto* napisała w Rzymie w 1910 roku. W następnym roku powstały nowele: *Czarne łabędzie* w Łomży, *Amfora* w Krakowie, a *Nr 14* w Warszawie²². Opowiadanie *Śmierć Róży Płońskiej* napisała w 1912 roku w Paryżu²³. Tam także w marcu 1916 roku pisała opowiadanie *Waśka Lichotín*. Czasami zamieszczała dopisek informujący tylko o miejscu, np. opowiadanie *Spojrzenie* powstało w Warszawie. Te zapiski informują również o czasie pobytu pisarki w Afryce. Nowele *Kobra* i *Ręka Fatmy* napisała w 1928 roku w Maroku, a nowelę *Tragiczna noc w Casablanca* w 1929 r. w Oranie²⁴.

Twórczość Heleny Filochowskiej wpisała się w nurt literatury kobiecej, która dynamicznie się rozwijała w okresie międzywojennym. Nazwa „literatura kobieca” dotyczyła utworów napisanych przez kobiety, z wiodącą

¹⁷ *Nasz Kruk*, WP 1911, nr 6, s. 58–59.

¹⁸ *Notatki literacko-artystyczne. Helena Filochowska*, „Gazeta Lwowska” 1913, nr 40, s. 4.

¹⁹ *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących*, t. 3: *Wykaz nazwisk pisarzy*, oprac. A. Bar, Kraków 1938, s. 30.

²⁰ H. Filochowska-Żmigrodowa, *Krzyk życia*, WP 1911, nr 4, s. 2–5; nr 5, s. 2–5; nr 6, s. 2–5 (i numery następne).

²¹ *Eadem*, *Śmierć Róży Płońskiej*, WP 1913, nr 1/2, s. 4–7; *eadem*, *La gitana*, WP 1914, nr 1, s. 3–6.

²² *Eadem*, *Czarne łabędzie. Nowele*, Kraków 1912.

²³ *Eadem*, *Śmierć Róży Płońskiej*, WP 1913, nr 1/2, s. 4–7.

²⁴ *Eadem*, *Kobra*, Lwów 1931.

tematyką kobiecą i w których głównymi bohaterkami były kobiety²⁵. Udział powieściopisarek w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego był tak liczny, że krytycy, w tym Ignacy Fik, analizujący literaturę kobiecą pisali o zjawisku *inwazji kobiet do literatury*. Nowością tej literatury były tematy dotyczące przeżyć kobiet (miłość, zdrada, macierzyństwo), ich odczuć, sposobu odbierania rzeczywistości; zagadnień, których mężczyźni nie byli w stanie przekonująco przedstawić. Znaczącym atutem literatury kobiecej był jej autobiografizm. Powieści i nowele Filochowskiej zawierają wiele motywów autobiograficznych. W niektórych utworach pisarka sama zwracała uwagę czytelnika na autentyczność przedstawionych wydarzeń.

Wiele wątków z biografii pisarki zawiera powieść *Kariera panny Maniusi*. Główna bohaterka, Maniusia, jest żoną francuskiego oficera Jeana Duponta, który brał udział w wojnie bolszewickiej 1920 roku. Małżonkowie wyjechali do Afryki, bo Dupont został tam skierowany do dowodzenia oddziałem Legii Cudzoziemskiej. To fakty także z życia pisarki. Filochowska kilkakrotnie zaznaczała w powieści, że przedstawia prawdziwe relacje. Opisy krwawej bitwy w Algierii uzupełniła przypisem *jest to atmosfera w Algierii z lat 1936–1937*²⁶. Przy wstrząsającej opowieści kapelana o wydarzeniach w Hiszpanii w nawiasie zamieściła prawdziwe nazwisko księdza, a w przypisie uzupełniającą informację: *Autentyczne: Gringoire, 8 stycznia 1937 roku*²⁷.

Bohaterkami utworów Filochowskiej są Polki i cudzoziemki; kobiety kochane i zdradzane, poniżane i hołubione, rzucające się odważnie w wir namiętności i szalonej miłości oraz z lękiem zrodzonym z obowiązujących zasad i norm, rezygnujące z kuszących pokus.

Dorobek pisarski Heleny Filochowskiej jest rozproszony i nieznan. Wiele opowiadań i nowel było drukowanych w prasie. Wydane zostały jej powieści: *Kobieta w masce* (1914), *Macierzyństwo, tryumf życia* (1915), *Sztylet* (1920), *Alarm* (1927), *Kobra* (1931) oraz nowele: *Nasz Kruk* (1910), *Czarne łabędzie* (1912), *Historia jednej nocy* (1922)²⁸.

²⁵ A. Pryszczewska-Kozolub, *O międzywojennej prozie kobiet*, „Prace Naukowe. Filologia Polska. Historia i Teoria Literatury” 1998, z. 7, s. 153.

²⁶ H. Filochowska, *Kariera panny Maniusi*, „Orędownik” 1939, nr 76, s. 9.

²⁷ *Ibidem*, nr 77, s. 11.

²⁸ W zbiorach Biblioteki Narodowej znajdują się powieści: *Kobieta w masce* (1914), *Macierzyństwo, tryumf życia* (1915), *Alarm* (1927), *Kobra* (1931) oraz nowele: *Czarne łabędzie* (1912) i *Historia jednej nocy* (1922).

Podsumowanie

Twórczość związanej z Łomżą Heleny Filochowskiej wpisała się w nurt literatury kobiecej okresu międzywojennego. Jej debiut nowelą *Nasz Kruk* w 1910 roku został dobrze przyjęty przez recenzentów. W latach 20. była związana z redakcją krakowskiego „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”. Po wyjściu za mąż wyjechała do Afryki. W utworach z tego okresu prezentowała wydarzenia z ówczesnej Algierii.

Autorka kilku powieści i tomików nowel, skupiała się na zagadnieniach psychologicznych kobiet, stworzyła wiele nowych kreacji bohaterek. Jej dorobek pisarski jest rozproszony (publikacje w czasopismach) i do tej pory niezbadany.

Helena Filochowska jest pisarką zapomnianą. Jej nazwiska nie ma w *Polskim słowniku biograficznym* ani w opracowaniach poświęconych literaturze okresu międzywojennego.

TOŁA MANKIEWICZÓWNA

[1900–1985]

Słowa kluczowe

opera, operetka, rewia, film
międzywojenny, Teodora Raabe,
Tola Mankiewiczówna, Białystok,
Bronowo

Keywords

opera, operetta, revue, interwar
cinematography, Teodora Raabe,
Tola Mankiewiczówna, Białystok,
Bronowo

Abstract

Tola Mankiewiczówna was one of the greatest pre-war opera and operetta singers, as well as a famous actress. She was born in Bronowo in the Łomża District and her real name was Teodora Oleksa. Her stage name was composed of two elements: "Tola" was an abbreviation of her real first name and "Mankiewiczówna" was inspired by her mother's family name. She performed a number of interwar hit songs like *"Powróćmy jak za dawnych lat w zaczarowanych bajek świat"* [Let's go back to the days when we dreamt fairy tales] and *"Już nie mogę dłużej kryć"* (I can't hide it any longer). She played main roles in six films during the interwar period. After coming back to acting straight after war in 1945, she remained an active artist for the next thirty years. Her great contribution to Polish culture went unnoticed in the Polish People's Republic. She died in oblivion on 27 October 1985 at the age of 85 in Warsaw.

The inhabitants of Bronowo, Tola Mankiewiczówna's place of birth, cherish the memory of the great artist. She is the pride of Bronowo and one of the streets were to be given her name, but it has never happened.

Fot. 13. Tola Mankiewiczówna

Tola Mankiewiczówna, śpiewaczka operowa i operetkowa, piosenkarka i aktorka. Jej prawdziwe nazwisko to Teodora Oleksa¹. Pseudonim artystyczny „Tola Mankiewiczówna” utworzyła ze skrótu swojego imienia i nazwiska rodzowego matki. Urodziła się 7 maja 1900 roku w Bronowie (obecnie gmina Wizna, powiat łomżyński) w rodzinie chłopskiej. Rodzice Józef Oleksy i Aleksandra z Mankiewiczów gospodarzyli na kilkunastu hektarach. Tola była najstarszą z czworga dzieci, miała siostrę Wandę i dwóch braci, Stanisława i Józefa. Najstarsi mieszkańcy Bronowa pamiętają, że rodzina Oleksów mieszkała w drewnianym domu krytym strzechą przy ul. Kupic Górze, obecnie jest to ul. Wschodnia².

¹ R. Wolański, *Tola Mankiewiczówna. „Jak za dawnych lat”*, Poznań 2013, s. 16.

² M. Tocka, *Gwiazda znad Narwi*, „Kontakty” 2015, nr 16, s. 12–13.

Po ukończeniu czteroklasowej szkoły powszechnej w Bronowie Tola przez cztery lata uczyła się w gimnazjum w Łomży, a następnie w Warszawie. W stolicy była pod opieką brata matki, ks. Stanisława Mankiewicza, i ciotki. Śpiewała od dziecka. W Warszawie uczyła się w konserwatorium muzycznym w klasie fortepianu i prywatnie śpiewu u sopranistki Opery Warszawskiej Julii Mechówny oraz na studiach wokalnych w Mediolanie³.

Na początku lat 20. rodzice Toli sprzedali ziemię w Bronowie i przeprowadzili się do Łomży. Od rodziny Serockich w budynku przy ul. Wiejskiej wynajęli gospodę „Pod białym orłem”. Mama Toli wyróżniała się wśród mieszkańców Łomży strojami. Nosiła zwiewne szale, kołnierze, bluzki i z dumą podkreślała, że pochodzą z garderoby jej najstarszej córki artystki⁴.

Nie wiadomo, jak często Tola odwiedzała Łomżę i rodzinne Bronowo. W 1929 roku jej siostra Wanda urodziła w Łomży syna Jerzego. Tola została matką chrzestną siostrzeńca⁵, prawdopodobnie przyjechała do Łomży. W 2015 roku rodzina Olszewskich z Bronowa opowiadała⁶ o jej przyjeździe do wsi w latach 20. Tola odwiedziła swoją szkolną koleżankę Czesławę Olszewską, która była już mężatką i matką córki Ireny (urodziła się w 1924 roku). Tola na rodzinnym podwórzu w Bronowie zebrała dzieci ze wsi, ustawiła je pod krzewem bzu i robiła zdjęcia własnym aparatem fotograficznym. Wnuk Czesławy (syn Ireny), Andrzej Olszewski, który opowiadał o tym wydarzeniu, nie wie, czy Tola później podarowała jego babci tamto zdjęcie. W jego rodzinnym albumie są fotografie artystki.

W 1935 roku Tola Mankiewiczówna wyszła za mąż za znanego w Warszawie żydowskiego adwokata Jana Tadeusza Raabego (używał drugiego imienia). Szczęśliwe życie prywatne i zawodowe przerwał wybuch II wojny światowej. W 1939 roku mąż Toli został aresztowany przez Niemców. Wykupił swoją wolność i wrócił do domu⁷. Wówczas małżonkowie, podobnie jak inni aktorzy, zdecydowali o wyjeździe z Warszawy. Tola z mężem postanowiła uciec do Białegostoku, zostali jednak aresztowani przez NKWD przy przekraczaniu granicy polsko-radzieckiej. Tadeusz Raabe został wywieziony do Kazachstanu, a zwolniona z aresztu Tola mieszkała w okupowanym przez Sowieców Białymstoku. Dołączyła do zespołu Polskiego Teatru Dramatycznego Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej zorganizowanego przez Władysława Czengera, przedwojennego

³ R. Wolański, *Tola Mankiewiczówna...*, s. 25, 42.

⁴ W. Marchelewski, *Bronowo, Łomża 2003*, s. 140.

⁵ R. Wolański, *Tola Mankiewiczówna...*, s. 103.

⁶ M. Tocka, *Gwiazda znad Narwi...*

⁷ W. Sadowy, *Tola Mankiewiczówna – Łomżnianka*, „Zeszyty Łomżyńskie” 2001, nr 2, s. 23.

dyrektora Teatru Miejskiego im. Elizy Orzeszkowej w Grodnie⁸. Kierownikiem artystycznym zespołu był Aleksander Węgićko. Aktorzy wyjeżdżali ze spektaklami na Białoruś (Grodno, Mińsk). W 1942 roku Tola wróciła do Warszawy. W stolicy współorganizowała konspiracyjne koncerty, z których dochód był przeznaczany na pomoc działaczom polskiego podziemia, przebywającym w getcie Żydom i Polskiemu Czerwonemu Krzyżowi⁹. Nieustannie też poszukiwała męża. Tadeusz Raabe wrócił do Polski w 1945 roku z I Armią Wojska Polskiego. Szukał żony.

Po wojnie Tola grała w kierowanym przez Jerzego Macierakowskiego Teatrze Nowym w Warszawie. Po uzyskaniu opinii krakowskiego Sądu Weryfikacyjnego stwierdzającego, że jej „działalność podczas okupacji niemieckiej była bez zarzutu”, występowała w rewiowym repertuarze w wielu miastach kraju – Olsztynie, Radomiu, Krakowie, Wrocławiu czy Warszawie¹⁰. W maju 1945 roku w Otwocku dla zgrupowanego tam wojska zorganizowano cztery koncerty z udziałem Toli. W czasie narzeczeństwa z Tadeuszem Raabem podczas jej występów na scenie pojawiał się kosz z różami. Był to dla niej sygnał, że narzeczony jest na widowni. Męża nie widziała od 1939 roku. Po przerwie na koncercie w Otwocku na scenie pojawił się kosz z różami i biletem wizytowym męża. Tola płakała ze wzruszenia i... śpiewała¹¹. W pierwszych powojennych latach wystąpiła w ponad czterystu koncertach, często charytatywnie.

Ze sceny odeszła na początku lat 70., przed śmiercią męża (zmarł w 1975 roku)¹². Nie miała dzieci. Żyła w zapomnieniu. Zmarła 27 października 1985 roku w Warszawie. Następnego dnia dziennik telewizyjny podał komunikat: *W wieku 85 lat zmarła Tola Mankiewiczówna, znana aktorka okresu międzywojennego, urodzona w Bronowie*. Informację tej samej treści opublikowała „Trybuna Ludu”¹³. Z kolei wychodząca w Białymstoku „Gazeta Współczesna” nie wspomniała o jej śmierci.

Żegnamy nie tylko wspaniałego człowieka. Żegnamy całą epokę w historii polskiej sztuki. [...] Osoba Toli Mankiewiczówny stanowi jaskrawy i charakterystyczny przykład artystycznej osobowości na tyle delikatnej i nieprzystosowanej do brutalnych wstrząsów, iż miejsca w tej nowej rzeczywistości nie udało jej się w żaden sposób odnaleźć – mówił

⁸ W. Śleszyński, *Sowieckie teatry, zespoły estradowe i filharmonia w obwodzie białostockim w latach 1939–1941*, „Białostocczyzna” 1999, nr 4/56, s. 83.

⁹ R. Wolański, *Tola Mankiewiczówna...*, s. 247.

¹⁰ *Ibidem*, s. 262, 268.

¹¹ *Ibidem*, s. 258; Waldemar Marchelewski pisze o występie Toli i jej pierwszym powojennym spotkaniu z mężem we Wrocławiu (*idem*, *Bronowo...*, s. 139).

¹² R. Wolański, *Tola Mankiewiczówna...*, s. 294.

¹³ W. Marchelewski, *Bronowo...*, s. 139.

w czasie pogrzebu ówczesny prezes Związku Artystów Scen Polskich Henryk Szletyński¹⁴.

Nazwiska Toli Mankiewiczówny nie ma w *Małej encyklopedii muzyki* ani w *Encyklopedii popularnej* PWN¹⁵. Pamięć o artystce pielęgnują mieszkańcy Bronowa, opowiadają o niej z dumą, niektórzy znają śpiewane przez nią piosenki. W miejscu, gdzie stał rodzinny dom Toli, dziś jest pusty plac. Mieszkańcy planowali nazwać jej imieniem i nazwiskiem ulicę, przy której mieszkała. Planów tych nie zrealizowali. W Bronowie zachował się budynek szkoły, w którym Tola rozpoczęła edukację.

Opera, operetka, kabarety, rewie

Kariere zaczęła jako śpiewaczka operowa. Dzięki protekcji nauczycielki śpiewu Julii Mechówny w wieku 18 lat wystąpiła w Operze Krakowskiej, śpiewając partię Broni w operze *Hrabina* Stanisława Moniuszki. Debiut w warszawskim Teatrze Wielkim, kierowanym przez Emila Młynarskiego, był cztery lata później, 21 kwietnia 1922 roku. Zaśpiewała partię Aliny w operze *Goplana* Władysława Żeleńskiego. O debiucie pisała warszawska prasa. Kolejne lata, w których była solistką Opery Warszawskiej, przyniosły sceniczne sukcesy. Występowała w partiach lirycznych m.in. w operach *Halka* i *Verbum nobile* Stanisława Moniuszki, *Carmen* Georges'a Bizeta, *Casanova* Ludomira Różyckiego, *Dama Pikowa* Piotra Czajkowskiego, *Faust* Charles'a Gounoda, budząc zachwyt publiczności.

Tola Mankiewiczówna występowała także w repertuarze operetkowym. 31 grudnia 1931 roku w Teatrze Nowości w Warszawie odbyła się premiera operetki *Czar walca* Johanna Straussa, w której wystąpiła w roli Franzi. Następnego dnia w „Kurierze Warszawskim” została zamieszczona informacja: *Dziś i jutro „Czar walca”, który zdobył wczoraj na premierze duży sukces. Publiczność zapełniła widownię do ostatniego miejsca. Wykonawcy w osobach pp. Toli Mankiewiczówny, J. Łaszczykówy, Dembowskiego, Horskiego, Redo, Szczawińskiego, Ostrowskiego, zdobyli wstępny bojem publiczność, która nie szczędziła oklasków*¹⁶. Warszawski zespół z operetką *Czar walca* występował gościnnie w Białymstoku, Radomiu i Kaliszu. W operetkowych rolach Mankiewiczówna grała m.in. w *Boccaccio* Franza Suppého, *Noc w Wenecji* Johanna Straussa, *Orfeusz w piekle* Jakuba Offenbacha, *Bal w Savoyu* Pála Ábraháma.

¹⁴ R. Wolański, *Tola Mankiewiczówna...*, s. 295.

¹⁵ *Mała encyklopedia muzyki*, Warszawa 1981; *Encyklopedia popularna* PWN, Warszawa 1982.

¹⁶ *Teatr i muzyka*, „Kurier Warszawski”, 1.01.1932, s. 28.

Sukcesy odnosiła także w teatrach rewiowych i kabaretach. Współpracowała z Morskim Okiem (1932–1933), Rexem (1933), Wielką Operetką (1933–1934), Cyganerią (1934), Starą Bandą (1935), Wielką Rewią (1934–1939). Występowała w Polsce, Austrii, Niemczech, Czechosłowacji. Jej talent i uroda budziły zachwyt.

Po wojnie Tola Mankiewiczówna wróciła do operetki i na estradę. Etatowo przez sześć lat (1951–1956) związana była z Teatrem Nowym w Warszawie. Po zwolnieniu jej z teatru występowała w koncertach rewiowych, m.in. z Ireną Kwiatkowską i Mieczysławem Foggiem.

Spopularyzowała do dziś znane szlagiery z ubiegłego wieku *Powróćmy jak za dawnych lat*, *Walc François*, *Święty Antoni*, *Jesienne róże* i inne.

Film

Występy w kabaretach i rewiach, w których rozwijała i prezentowała zdolności aktorskie, otworzyły jej drogę do filmu. W 1933 roku zadebiutowała w filmie *Dziesięć procent dla mnie* (reż. Juliusz Gardan). Po nim były kolejne role w komediach: *Co mój mąż robi w nocy* (1934, reż. Michał Waszyński), *Parada rezerwistów* (1934, reż. M. Waszyński), *Śluby ułańskie* (1934, reż. Juliusz Gardan), *Manewry miłosne, czyli córka pułku* (1935, reż. Jan Nowina-Przybylski i Konrad Tom), *Pani minister tańczy* (1937, reż. Juliusz Gardan). Recenzja o ostatnim filmie została opublikowana w „Kinie. Tygodniku Ilustrowanym”: *Jeśli więc obraz „Pani minister tańczy” należy zapisać po stronie aktywów rodzimej produkcji, to czynić to przychodzi głównie ze względu na sumienną pracę wykonawców. Główna bohaterka filmu Tola Mankiewiczówna, w podwójnej roli ministra w spódnicy i rozdokazywanej tancerki, wykazuje duże poczucie humoru i nerw rasowego aktora filmowego. Obok Mankiewiczówny poważny sukces odniósł Aleksander Żabczyński, pełen swobody i wdzięku*¹⁷. Mankiewiczówna z Żabczyńskim często tworzyli ekranową parę.

Film *Pani minister tańczy* nie tylko bawił. Fabuła wyraźnie nawiązywała do ówczesnej sytuacji kobiet. Tola Mankiewiczówna w filmie grała rolę pani minister fikcyjnego Ministerstwa Ochrony Moralności Publicznej. Fikcyjne było także stanowisko i to też bawiło widzów. W rzeczywistości chociaż kobiety w Polsce w 1918 roku uzyskały prawa wyborcze, to żadna z kobiet w całym dwudziestoleciu międzywojennym nie została ministrem. Kierownicze stanowiska zajmowali głównie mężczyźni. Filmowa minister, dbając o morale rodaków, wprowadzała restrykcyjne reformy, m.in. zakaz

¹⁷ T.K.M., *Pani minister tańczy*, „Kino. Tygodnik Ilustrowany” 1937, nr 6, s. 9.

sprzedaży alkoholu w soboty, niedziele i święta. Decyzje te również nie były oderwane od rzeczywistości. Nie kto inny, jak urodzona w Łomży poseł Maria Moczydłowska walczyła w Sejmie Ustawodawczym o wprowadzenie w Polsce całkowitej prohibicji¹⁸. W wątki filmowej komedii wplatało się życie.

W 1939 roku amerykańska wytwórnia filmowa RKO Radio Pictures z Hollywood zaproponowała Toli główną rolę w przygotowywanym filmie z udziałem Jana Kiepury¹⁹. Plany przerwał wybuch II wojny światowej. Po wojnie Tola Mankiewiczówna nie wróciła już do filmu.

W 1981 roku w Bronowie Zespół Filmowy Perspektywa nagrywał sceny do filmu *Konopielka*. Anna Seniuk (odtwórczyni roli Handzi) przypomniała, że jest to rodzinna wieś Toli Mankiewiczówny. Zrywała nad Narwią polne kwiaty i mówiła mieszkańcom, że zawiezie je Toli²⁰.

Podsumowanie

Tola Mankiewiczówna była jedną z największych przedwojennych śpiewaczek operowych i operetkowych, piosenkarką i aktorką. Z operetką rozstała się w 1931 roku i z wielkim powodzeniem rozpoczęła karierę filmową. Zagrała w sześciu filmach. Sfinalizowanie kontraktu z amerykańską wytwórnią filmową przerwała wojna. Śpiewane przez nią w ubiegłym wieku piosenki *Powróćmy jak za dawnych lat*, *Już nie mogę dłużej kryć* i inne były wówczas szlagierami i do dziś są lubiane. W czasach PRL-u znaczny wkład Toli Mankiewiczówny w rozwój polskiej kultury został przemilczany. Żyła w zapomnieniu.

Pamiętają o niej i z dumą opowiadają mieszkańcy rodzinnego Bronowa. Planowali nazwać jej imieniem i nazwiskiem ulicę, przy której mieszkała, planów tych jednak nie zrealizowali.

¹⁸ Więcej w biogramie Marii Moczydłowskiej.

¹⁹ R. Wolański, *Tola Mankiewiczówna...*, s. 229.

²⁰ M. Tocka, *Gwiazda znad Narwi...*, s. 12.

HELENA CZERNEK

[1907–1991]

Słowa kluczowe

szkolnictwo, rozwój bibliotek,
towarzystwa naukowe, Powiatowy
Uniwersytet Kultury, pomniki
uczonych, Helena Czernek,
Zambrów, Łomża

Keywords

school system, development
of libraries, scientific clubs,
Powiatowy Uniwersytet Kultury,
statues of scientists, Helena
Czernek, Zambrów, Łomża

Abstract

Helena Czernek, a librarian, made a great contribution to the science and culture of Łomża. Thanks to her efforts, the first three scientific clubs were established in Łomża in 1960's. She was the founder and the chairwoman to all of them. At that time, doctoral studies were not provided in districts, but Łomża was an exception. She was the co-founder of the Association of Friends of the Łomża Land [*Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej*] and the Waga Brothers Łomża Scientific Society [*Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów*]. She was also the founder of the unique District Culture University, as it was a library-based institution with university professors as lecturers. Her enthusiasm for science took various forms. When others founded politicians' monuments being now the subject of the De-Communisation Act, Helena Czernek honoured scientists like Zygmunt Gloger, Jakub Waga and Bohdan Winiarski. The commemorative plaque for Helena Czernek, an outstanding activist for cultural and scientific development, was unveiled in April 2018 and it is located on the front wall of the Municipal Public Library in Łomża.

Fot. 14. Helena Czernek

Helena Czernek, córka Władysławy z Krajewskich i Piotra Szostakiewicza, urodziła się 30 marca 1907 roku w Zambrowie. Jej ojciec był rolnikiem, a z zamiłowania bibliofilem¹. W Zambrowie skończyła szkołę początkową i Prywatne Koedukacyjne Gimnazjum Ogólnokształcące, a w Białymstoku kurs metodyczno-pedagogiczny. Od 1925 roku przez siedem lat pracowała jako nauczycielka w szkole powszechnej we wsi Góra w gminie Krypno oraz przez siedem lat w Studziankach w gminie Czarna Wieś. W grudniu 1938 roku wyszła za mąż za urzędnika leśnego Nadleśnictwa Supraśl Bogusława Czerneka. W czasie okupacji prowadziła tajne nauczanie. Po wojnie pracowała w Szkole Podstawowej w Zambrowie i zabiegała o utworzenie w mieście gimnazjum. Powołała komitet organizacyjny, przekonywała do

¹ J. Gwardiak, *Pasjonatka Ziemi Łomżyńskiej*, Łomża 2002, s. 13–24.

nauki przyszłych uczniów – zebrała 59 kandydatów. 4 września 1945 roku Rada Miejska utworzyła Gimnazjum Koedukacyjne².

W 1948 roku z powodu zmiany pracy męża Helena Czernek zamieszkała w Łomży³. Trzy lata później została powołana na kierownika Biblioteki Powiatowej, w której pracowała do końca życia. Zmarła 19 grudnia 1991 roku, jest pochowana na zabytkowym cmentarzu przy ul. Kopernika w Łomży.

Działalność biblioteczna

Helena Czernek kierowała łomżyńską biblioteką 21 lat (1951–1972), a po przejściu na emeryturę (1 stycznia 1973 roku) w bibliotece prowadziła dział regionalny.

Z jej inicjatywy Bibliotekę Miejską połączono z Biblioteką Powiatową i placówkę przeniesiono do siedziby przy ul. Sadowej 4. Helena Czernek energicznie rozwijała sieć bibliotek i punktów bibliotecznych w powiecie⁴. W 1963 roku w Łomży utworzyła Oddział dla Dzieci. Dzięki jej aktywności w bibliotece każdego roku przybywało książek i czytelników.

Pracując w bibliotece, Helena Czernek zgromadziła archiwalia, dokumenty oraz wydawnictwa ludzi w różny sposób związanych (miejscem urodzenia, nauki, pobytem, pracą) z ziemią łomżyńską. Przypominała bohaterów wywodzących się z regionu, którzy wpisali się w historię Polski: rodzinę Wagów, Zygmunta Glogera, Rajmunda Rembienińskiego⁵. Kierowana przez nią biblioteka stała się dynamicznym ośrodkiem życia naukowego i kulturalnego w regionie. Helena Czernek organizowała w bibliotece spotkania z pisarzami: Jerzym Andrzejewskim, Ernestem Bryllem, Wiesławem Kazaneckim, Pawłem Jasienią, Januszem Przymanowskim, Edwardem Redlińskim, Józefem Stomporem, Melchiorem Wańkowiczem⁶.

Powołanie uniwersytetu

Helena Czernek w powiatowym mieście przy bibliotece utworzyła pierwszy w historii Łomży uniwersytet – Powiatowy Uniwersytet Kultury pod

² *Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Konarskiego w Zambrowie. Zarys monografii*, Warszawa–Zambrów 1996, s. 9–10.

³ Bogusław Czernek został skierowany do pracy w nadleśnictwie w Małym Płocku.

⁴ W trzy lata utworzyła 96 punktów bibliotecznych na wsiach. W 1956 r. powstało 8 bibliotek w powiecie łomżyńskim: Bożejewie, Czaplicach, Dobrzyjałowie, Chojnach Młodych, Jakaci Dwornej, Konarzycach, Kupiskach Starych i Obrytkach (J. Gwardiak, *Pasjonatka Ziemi Łomżyńskiej...*, s. 38–39).

⁵ D. Wroniszewska, *Legenda*, „Kontakty” 1984, nr 5, s. 6.

⁶ J. Gwardiak, *Pasjonatka Ziemi Łomżyńskiej...*, s. 49.

patronatem Związku Nauczycielstwa Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego⁷. W 1963 roku wykład inauguracyjny dla 120 słuchaczy wygłosił Paweł Jasienica. Wykładowcami byli profesorowie uniwersyteccy: Julian Krzyżanowski, Stanisław Herbst, Witold Doroszewski, Eugeniusz Sawrymowicz, pisarze Jerzy Andrzejewski i Władysław Gębik, kompozytor Witold Lutosławski, teatrolog prof. Wanda Renikowa. Wykłady poświęcone były literaturze polskiej i obcej, historii, językoznawstwu, regionalistyce, teatrowi, filmowi, muzyce, sztuce.

Nauka trwała dwa lata, dwudniowe zajęcia (sobota, niedziela) odbywały się raz w miesiącu. Studentami byli absolwenci szkoły średniej z maturą. „Studia” w Łomży kończyły się egzaminem. Ukończenie uczelni nie dawało uprawnień zawodowych, ale poszerzało wiedzę słuchaczy, rozwijało i budziło aspiracje naukowe. Uniwersytet działał do 1971 roku. W pierwszych pięciu latach wygłoszono 161 wykładów dla 17 203 słuchaczy⁸.

Działalność naukowa

Helena Czernek inicjowała różne formy życia naukowego. W 1959 roku była członkiem założycielem łomżyńskiego Oddziału Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej i przez trzydzieści lat pracowała w jego zarządzie. W latach 60. towarzystwa naukowe i ich oddziały powstawały tylko w ośrodkach akademickich. Powiatowy Uniwersytet Kultury był uczelnią o innym charakterze. Wykłady dla łomżyńskich studentów wygłaszał prof. Witold Doroszewski. Czernek wykorzystała tę znajomość i pod patronatem profesora 10 listopada 1966 roku powołała w Łomży Oddział Towarzystwa Kultury Języka (TKJ). Był to wyjątkowy przypadek w skali kraju utworzenia oddziału towarzystwa naukowego w mieście powiatowym. Helena Czernek była pierwszym prezesem TKJ i funkcję tę pełniła do końca 1981 roku⁹. Od 1970 roku Towarzystwo prowadziło w Łomży seminaria doktorskie z zakresu językoznawstwa.

Jesienią 1968 roku, dzięki wsparciu prof. Stanisława Świrki z Instytutu Badań Literackich w Warszawie, Czernek utworzyła oddział Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza, którego została pierwszym prezesem. W oddziałach towarzystw organizowano seminaria i prowadzono badania. Dużym osiągnięciem było powstanie w Łomży w 1970 roku

⁷ *Kim jesteś*, „Kontakty” 1987, nr 8, s. 8.

⁸ J. Gwardiak, *Pasjonatka Ziemi Łomżyńskiej...*, s. 52–53.

⁹ H. Sędziak, *Działalność Towarzystwa Kultury Języka, Oddział w Łomży*, „Studia Łomżyńskie” 1989, nr 1, s. 247. Drugim prezesem TKJ, od 1982 r. do chwili obecnej, jest prof. Henryka Sędziak.

oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, któremu patronował i prowadził pierwsze seminarium doktorskie prof. Stanisław Herbst¹⁰.

Helena Czernek współpracowała z uczonymi z wielu ośrodków naukowych w kraju. Dążyła do powołania samodzielnego towarzystwa naukowego, które integrowałoby oddziały trzech ogólnopolskich towarzystw naukowych. W spełnieniu tych pragnień pomogła decyzja współzałożyciela Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej prof. Piotra Bańkowskiego, który do biblioteki przyszłego towarzystwa naukowego przekazał testamentem księgozbiór, starodruki, dokumenty i stylowe meble ze swojego gabinetu¹¹. To właśnie kierowniczką Powiatowej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Łomży Helena Czernek została w testamencie wskazana jako jedna z jego wykonawców. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów (ŁTN) zorganizowała w 1975 roku¹². W składzie komitetu założycielskiego było dziewiętnastu profesorów¹³. W sesji inauguracyjnej działalność ŁTN (25 maja) uczestniczył przewodniczący Rady Państwa prof. Henryk Jabłoński. Helena Czernek była członkiem założycielem ŁTN i dożywotnio sekretarzem naukowym. Organizowała sesje i konferencje naukowe i popularnonaukowe, których plonem były wydawnictwa (m.in. wydawany do dziś rocznik „Studia Łomżyńskie”). Na seminariach ŁTN powstało ponad dwadzieścia rozpraw doktorskich.

Pomniki uczonych

Helena Czernek w różny sposób popularyzowała historię regionu i „przywracała” pamięć o ludziach ziemi łomżyńskiej. Należała do Komitetu Budowy Pomnika legendarnego bohatera Kurpiów Stacha Konwy. Pomnik został odsłonięty 29 czerwca 1958 roku¹⁴.

Była inicjatorką wystawienia w Łomży trzech pomników ludziom nauki¹⁵. W czerwcu 1967 roku pod patronatem Polskiego Towarzystwa Historycznego zorganizowała sesję naukową z udziałem prof. Stanisława Herbsta. Naukowcy wygłosili 23 referaty związane z historią regionu.

¹⁰ T. Lipiński, *Działalność Polskiego Towarzystwa Historycznego w Łomży – sekcja Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. 1, s. 240–241. W latach 1970–1981 seminaria doktorskie odbywały się pod kierunkiem prof. dr. hab. Juliana Łukasiewicza.

¹¹ Piotr Bańkowski testament sporządził w maju 1973 r., zmarł 16 lutego 1976 r. (Protokół z posiedzenia Zarządu Oddziału TPZŁ w Łomży, 18 maja 1976 r.).

¹² J. Babicz, *Ważniejsze wydarzenia i dokonania Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów w latach 1975–1986*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. 1, s. 267.

¹³ D. Wroniszewska, *Legenda...*, s. 6.

¹⁴ M. Tocka, *Jak Węgier Kurpia na cokół posadził*, „Kontakty” 2017, nr 44, s. 7.

¹⁵ A. Dobroński, *Zaproszenie na cokół*, „Kontakty” 2000, nr 44, s. 15.

Wówczas w parku miejskim w Łomży odsłonięto pomnik przyrodnika, autora *Flory polskiej*, Jakuba Wagi.

Zadbała o godną oprawę odsłonięcia pomnika etnografa Zygmunta Glogera, którego dorobek pisarski gromadziła w bibliotece. W dniach 21–27 sierpnia 1973 roku w Warszawie odbywał się VII Międzynarodowy Kongres Sławistów z udziałem 3 tys. naukowców z całego świata¹⁶. Było to ważne wydarzenie dla polskiego i międzynarodowego życia naukowego i dla Łomży. Z inspiracji Czernek w bibliotece zorganizowano konferencję naukową „Z dziejów kultury umysłowej w Łomży”. W ramach sesji wyjazdowej uczestniczyli w niej naukowcy z Kongresu z przewodniczącym Międzynarodowego Komitetu Sławistów prof. Witoldem Doroszewskim na czele. W asyście międzynarodowych naukowców i mieszkańców miasta prof. Doroszewski na skwerku przy ul. Polowej w Łomży odsłonił pomnik Zygmunta Glogera.

Helena Czernek wspierała także pomysł wystawienia pomnika Bohdanowi Winiarskiemu, przewodniczącemu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze w latach 1961–1964 (pomnik postawiono w 1987 roku).

Łomża w nutach

W 1965 roku kierownik łomżyńskiej biblioteki Helena Czernek ogłosiła ogólnopolski konkurs na piosenkę o Łomży. Był to jeden z jej pomysłów na promocję miasta. Wygrała piosenka *My z Łomży*, której tekst napisał literat Janusz Odrowąż-Pieniążek, a muzykę skomponował kompozytor urodzony w Białymstoku, zdobywca I nagrody na Międzynarodowym Festiwalu Piosenki w Sopocie w 1964 roku Romuald Żyliński. Pierwsza publiczna prezentacja odbyła się z udziałem Hanki Bielickiej i dzięki staraniom Czernek została nagrana na płytę. W Łomży piosenka była śpiewana przy różnych okazjach i jest popularna do dzisiaj. Helena Czernek zabiegała też o jej spopularyzowanie w kraju. Napisała w tej sprawie do radiowej redakcji „Popołudnie z młodością”¹⁷. Choć piosenka nie stała się ogólnopolskim przebojem, to dzięki niej wielu usłyszało o Łomży.

¹⁶ Z. Libera, *VII Międzynarodowy Kongres Sławistów (Warszawa, 21–27 sierpnia 1973)*, „Pamiętnik Literacki” 1974, nr 65/2, s. 389–395; J. Gwardiak, *Pasjonatka Ziemi Łomżyńskiej...*, s. 64.

¹⁷ J. Gwardiak, *Pasjonatka Ziemi Łomżyńskiej...*, s. 55.

Honory i pamięć

Spółeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka” w pierwszej edycji Ogólnopolskiego Konkursu o Nagrodę i Medal im. Zygmunta Glogera w 1984 roku uhonorowało Helenę Czernek nagrodą specjalną. W tym samym roku została odznaczona Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. W 1987 roku na wniosek prezydenta Łomży Wiesława Dębińskiego został jej przyznany tytuł Honorowej Obywatelki Miasta Łomży. W 1989 roku w trzydziestolecie powołania Oddziału TPZŁ w Łomży nadano jej godność „Członka Honorowego TPZŁ”. Była odznaczona Medalem Komisji Edukacji Narodowej, Honorową Odznaką Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Medalem 100-lecia Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza¹⁸.

W 2001 roku w 10. rocznicę śmierci Heleny Czernek Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Miejska Biblioteka Publiczna oraz Spółeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka” zorganizowali seminarium naukowo-wspomnieniowe pod hasłem „Polska zaczyna się w Łomży”¹⁹.

W 2017 roku w 110. rocznicę jej urodzin Zarząd Łomżyńskiego Oddziału TPZŁ wystąpił z inicjatywą upamiętnienia Heleny Czernek tablicą. Propozycja spotkała się z przychylnością władz miasta. Tablica autorstwa artystki rzeźbiarki Weroniki Adamowskiej została odsłonięta na frontowej ścianie budynku Miejskiej Biblioteki Publicznej 21 kwietnia 2018 roku, w 600. rocznicę nadania praw miejskich Łomży.

Podsumowanie

Bibliotekarka Helena Czernek wniosła ogromy wkład w organizowanie życia naukowego i kulturalnego Łomży. Z jej inicjatywy powstały oddziały trzech towarzystw naukowych, które prowadziły studia doktoranckie. Była współzałożycielką łomżyńskiego oddziału Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej oraz Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów. Przy bibliotece powołała, wyjątkowy w skali kraju, Powiatowy Uniwersytet Kultury. Jej entuzjazm do nauki przejawiał się w różnych formach. W latach PRL-u, gdy w kraju wystawiane były pomniki, które obecnie podlegają ustawie dekomunizacyjnej, Helena Czernek „wyniosła” na cokoły uczonych: Zygmunta Glogera, Jakuba Wagę, Bohdana Winiarskiego. Wybitnej organizatorce życia naukowego i kulturalnego poświęcono odsłoniętą w kwietniu 2018 roku tablicę pamiątkową.

¹⁸ M. Mieszkowski, *Helena Czernek (1907–1991)*, „Ziemia Łomżyńska” 1993, nr 5, s. 150.

¹⁹ W. Czartoryska, *Polska zaczyna się w Łomży*, „Studia Łomżyńskie” 2002, t. 13, s. 297.

WIESŁAWA SZYMAŃSKA

[1954–2007]

Słowa kluczowe

zabytki, kościoły, konserwator
zabytków, Niedźwiadna, Poryte,
Łomża, ziemia łomżyńska

Keywords

monuments, churches, heritage
conservationist, Niedźwiadna,
Poryte, Łomża and the area

Abstract

Wiesława Szymańska was the Voivodship Heritage Conservator in Łomża and, after the administrative division reform, she became the Podlaskie Voivodship Heritage Conservator in Białystok. Due to her initiative supported by her knowledge, persistence and proactivity many unique regional pieces of art (e.g. sacred art in Łomża's churches) and historical urban planning like the Old Town in Łomża were saved. During her term of office, dozens of court parks, defensive structures, military cemeteries and sacred grounds were entered into the register of cultural heritage objects. The inhabitants of Poryte, where Wiesława Szymańska was in charge of the church's maintenance works, bestowed on her the honorary title of the Godmother of Poryte.

Wiesława Szymańska was an active participant of the cultural and scientific life of Łomża. She presented several conference papers about history and regional monuments. She also worked in the Council of the Krzysztof Kluk Agriculture Museum in Ciechanowiec [*Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu*] and in the North-Mazovian Museum in Łomża [*Muzeum Północno-Mazowieckie w Łomży*].

Fot. 15. Wiesława Szymańska

Wiesława Szymańska, wielka pasjonatka sztuki i piękna, była wojewódzkim konserwatorem zabytków w Łomży i podlaskim wojewódzkim konserwatorem zabytków w Białymstoku. Urodziła się w Łomży 22 marca 1954 roku w rodzinie Haliny i Edmunda Dąbkowskich¹. Ukończyła I Liceum Ogólnokształcące im. Tadeusza Kościuszki w Łomży, historię ze specjalnością archiwistyka na Wydziale Historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Podyplomowe Studium Ochrony i Konserwacji Zabytkowych Założeń Ogrodowych w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Po studiach magisterskich pracowała w Archiwum Państwowym

¹ B. Tomecka, *Wiesława Szymańska (1954–2007)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2007, z. 13, s. 263.

w Koszalinie na stanowisku archiwistki, a następnie asystentki naukowo-badawczej. W tym czasie wyszła za mąż. Miała dwóch synów.

Pracę w Biurze Badań i Dokumentacji Zabytków (BBiDZ) w Łomży podjęła w 1980 roku, od stycznia 1989 roku była dyrektorem biura². W roku następnym pełniła obowiązki wojewódzkiego konserwatora zabytków w Łomży, pół roku później, po wygraniu konkursu, została wojewódzkim konserwatorem i funkcję tę pełniła do reformy administracyjnej, w wyniku której 1 stycznia 1999 roku zostało zlikwidowane województwo łomżyńskie. W nowych strukturach administracyjnych Wiesława Szymańska została kierownikiem Delegatury Służby Ochrony Zabytków w Łomży³ i jednocześnie zastępcą podlaskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Od listopada 2001 roku do lutego 2002 roku była podlaskim wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Angażowała się w życie społeczne, kulturalne i naukowe miasta oraz regionu. Była członkiem Zarządu Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” w Łomży (1994–2002), członkiem Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej (od 1989 roku, a w kadencji 1995–1998 wiceprezesem Zarządu Oddziału TPŻŁ w Łomży), Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów. Uczestniczyła w konferencjach naukowych, na których wygłaszała referaty poświęcone historii i zabytkom regionu⁴. Była współautorką publikacji *Plan – informator cmentarza zabytkowego w Łomży*⁵. Praco-
wała w Radzie Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, Radzie Muzeum Północno-Mazowieckiego w Łomży (od 2003 roku przewodniczyła Radzie Muzeum) i w Radzie Naukowej Parku Krajobrazowego Doliny Narwi w Łomży. Uczestniczyła w komisjach do spraw przyznawania stypendiów i nagród marszałka województwa podlaskiego w dziedzinie twórczości artystycznej, upowszechniania i ochrony dóbr kultury. Przez wiele lat z członkami Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej i innymi wolontariuszami w dniu Wszystkich Świętych z kwestarską puszką stała

² S. Zgrzywa, *Wiesława Szymańska (1954–2007)*, „Studia Łomżyńskie” 2007, t. 18, s. 345.

³ Po zmianie nazwy w lutym 2003 r. była kierownikiem Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łomży.

⁴ Wygłaszała referaty: *Ślady kultury materialnej po rodzinie Wagów, Ślady kultury materialnej Żydów w regionie łomżyńskim, Ślady kultury materialnej społeczności ewangelickiej w regionie łomżyńskim, Zabytki Szczuczyna nad Wisłą* (wygłoszony w Szczuczynie na Białorusi). Wystąpienia Wiesławy Szymańskiej były publikowane w wydawnictwach pokonferencyjnych (S. Zgrzywa, *Wiesława Szymańska, nota biograficzna*, [w:] *Zabytki Podlasia. Pamięci Wiesławy Szymańskiej*, Ciechanowiec 2011, s. 17–18; J. Gwardiak, *Sprawozdanie z konferencji naukowej „Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku”, zorganizowanej w dniach 18–19 X 2002 r. przez ETN im. Wagów w Czartorii, gm. Miastkowo*, „Studia Łomżyńskie” 2002, t. 13, s. 272).

⁵ D. Godlewska, W. Szymańska, *Plan – informator cmentarza zabytkowego w Łomży*, Łomża 1989.

przy cmentarnej bramie w Łomży i zbierała pieniądze na renowację historycznych nagrobków⁶.

Wiesława Szymańska zmarła 28 września 2007 roku. Została pochowana przy głównej alei na zabytkowym cmentarzu w Łomży. Na granitowym nagrobku wypisane są słowa: *Wieloletni Wojewódzki Konserwator Zabytków. Przyjaciel Tej Ziemi* oraz epigram greckiego poety Leonidasa z Tarentu: *Od świtu do świtu obliczaj, ile ci jeszcze zostało siły. I szukaj przystani w życiu skromnym, ubogim. I zawsze o tym pamiętaj, pókiś jeszcze w tłumie żyjących, z jakich źdźbeł jesteś upleciony, z jakiej słomy.*

Działalność konserwatorska

Pod kierownictwem Wiesławy Szymańskiej były prowadzone ważne prace konserwatorskie w byłym województwie łomżyńskim. W Łomży „przywróciła” pierwotny wygląd budynku ratusza, czuwała nad rekonstrukcją Starego Rynku, remontem budynku seminarium duchownego. Dzięki jej zaangażowaniu i staraniom za pierwsze unijne dotacje wyremontowano zabytkowe obiekty w skansenie Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, odnowiono zespół pałacowo-parkowy i szpitalno-klasztorny w tym mieście⁷. Dawny wygląd „przywracała” także zabytkowym chatom w Skansenie Kurpiowskim w Nowogrodzie. Jej pomoc i zaangażowanie w prace remontowe w karczmie z Dylewa i w dworze ze wsi Brzózki w Skansenie Kurpiowskim zostały nagrodzone w 2001 roku Bursztynowym Kiercem przyznawanym przez Muzeum Północno-Mazowieckie w Łomży⁸.

Szczególną troską otaczała kościoły, gdyż to one są głównymi zabytkami architektonicznymi łomżyńskiego. Prace konserwatorskie zostały przeprowadzone m.in. w kościołach: pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Niedźwiadnej (gmina Szczuczyn), pw. Świętego Jana Chrzciciela w Wiźnie, pw. Trójcy Przenajświętszej w Ciechanowcu, pw. Wniebowzięcia NMP w Andrzejewie, pw. Przemienienia Pańskiego w Wąsoszu, katedrze łomżyńskiej, klasztorze ojców Kapucynów w Łomży. Przyczyniła się do realizacji remontu zabytkowego kościoła w Porytem. W 2001 roku, w czasie obchodów jubileuszy – 625. rocznicy założenia wsi Poryte i 615. rocznicy utworzenia parafii Poryte – Wiesława Szymańska została uhonorowana tytułem Matki Chrzestnej Herbu Wsi Poryte.

Podejmowała próby ratowania obiektów poważnie zniszczonych przez upływ czasu. Tak było w przypadku barokowego ołtarza znalezionej przez

⁶ Od 1984 r. głównym organizatorem corocznej kwesty na renowację nagrobków był Józef Babel.

⁷ D. Łapiak, *Wiesława Szymańska a zabytki Ciechanowca*, [w:] *Zabytki Podlasia...*, s. 14.

⁸ S. Zgrzywa, *Wiesława Szymańska, nota...*, s. 18.

proboszcza ks. Jarosława Stefaniaka pod stertami słomy w budynku gospodarczym w Niedźwiadnej⁹. Z badawczym uporem odkrywała i odtwarzała freski w kościołach (Łomży, Turośli), z dużą troską zabiegała o to, aby dobrać odpowiedni kolor farby i każdemu fragmentowi przywrócić dawny wygląd. Jej bogata wiedza oraz umiłowanie piękna i natury były widoczne w każdej pracy.

Przy jej wsparciu i pomocy przywracano blask ołtarzom, rzeźbom, ambonom, figurom, obrazom. Wiele pracy i uwagi poświęcała ochronie i odtwarzaniu dawnych zespołów dworsko-parkowych w Grabowie, Kurowie, Drozdowie, Bęczkowie, Niećkowie, Tarnowie i innych miejscowościach. W obszarze szczególnej troski Wiesławy Szymańskiej był zabytkowy cmentarz w Łomży przy ul. Kopernika (jeden z najstarszych w Polsce). Nie tylko zbierała pieniądze na renowacje, lecz także czuwała nad pracami konserwatorskimi krzyży, tablic, pomników.

Dzięki staraniom Wiesławy Szymańskiej otoczono konserwatorską opieką i wpisano do rejestru zabytków wiele kościołów, historycznych zespołów urbanistycznych i dworsko-parkowych, cmentarze wyznaniowe i wojenne, obiekty budownictwa obronnego, a wśród nich Twierdzę Osowiec¹⁰. W 1991 roku do rejestru zabytków wpisanych zostało czterdzieści cmentarzy (dziewiętnaście z okresu II wojny światowej, piętnaście z czasów I wojny światowej, jedna mogiła z 1920 roku i pięć mogił z czasów powstania styczniowego)¹¹. Jedne z jej ostatnich decyzji o wpisach do rejestru zabytków i objęciem ochroną konserwatorską dotyczyły zespołu budynków koszarowych (nr 2, 10 i 12) w Łomży przy al. Legionów (wpisane do rejestru 17 maja 2005 roku) oraz dworu z połowy XIX wieku w Łosiach Dołęgach w gminie Zambrów (wpisany do rejestru 2 grudnia 2005 roku)¹². A ostatnie dwie załatwiane z nią służbowe sprawy dotyczyły łomżyńskiego cmentarza i ogrodzenia (muru) II Liceum Ogólnokształcącego w Łomży¹³. Z tymi sprawami pracownik Urzędu Miejskiego w Łomży Józef Babel zgłosił się do niej do biura 25 kwietnia 2007 roku po południu, w ostatnim dniu pracy.

Pamięć

Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu w 2011 roku zorganizowało sesję naukową „Zabytki Podlasia” poświęconą i dedykowaną

⁹ J. Stefaniak, *Najważniejszy w każdym działaniu jest początek (Platon) – rewitalizacja XVI-wiecznego kościoła w Niedźwiadnej*, [w:] *Zabytki Podlasia...*, s. 48.

¹⁰ S. Zgrzywa, *Wiesława Szymańska, nota biograficzna...*, s. 17.

¹¹ *Idem*, *Rejestr zabytków województwa łomżyńskiego 1975–1998*, [w:] *Zabytki Podlasia...*, s. 143.

¹² *Wykaz zabytków nieruchomych województwa podlaskiego. Stan na dzień 20 kwietnia 2018 roku*, strona internetowa Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

¹³ J. Babel, *Z Towarzystwem Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej*, [w:] *Zabytki Podlasia...*, s. 32.

pamięci Wiesławy Szymańskiej. Muzeum wydało także publikację pokonferencyjną¹⁴. W jej wstępie ówczesny marszałek województwa podlaskiego Jarosław Zygmunt Dworzański o Wiesławie Szymańskiej napisał: [...] *była i jest wzorem do naśladowania. Zawsze podziwialiśmy Jej profesjonalizm, zaangażowanie i oddanie pracy na rzecz ochrony cennych skarbów dziedzictwa kulturowego. Godną naśladowania była również Jej niezmienna chęć niesienia pomocy innym ludziom. Pani Wiesława Szymańska stała się osobą, której nazwisko jednoznacznie kojarzy się z ochroną zabytków województwa łomżyńskiego, a po reformie 1999 r. – województwa podlaskiego*¹⁵.

W Muzeum Pisanki¹⁶ znajduje się pisanka z wizerunkiem Wiesławy Szymańskiej namalowana przez plastyka Wojciecha Boguckiego.

Jesteśmy jej wdzięczni. Za nadzory konserwatorskie i wspieranie nas w dziesiątkach działań konserwatorsko-remontowych, tak w zespole pałacowo-parkowym, jak i w pracach przy obiektach zgromadzonych w skansenie. Za przychyłność, życzliwość i pomoc dotyczącą prac w kościele pw. Trójcy Przenajświętszej i w zespole szpitalno-klasztornym w Ciechanowcu. [...] Jej wkład w rozwój tego miejsca jest więc nie do przecenienia – mówiła 15 września 2011 roku dyrektor Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu Dorota Łapiak w czasie sesji naukowej poświęconej Wiesławie Szymańskiej.

Pamięć o Wiesławie Szymańskiej, dla której zabytki były treścią życia, żyje także w obiektach, które ochroniła przed zniszczeniem i którym przywróciła piękno.

Podsumowanie

Wiesława Szymańska była wojewódzkim konserwatorem zabytków w Łomży, a po reformie administracyjnej pełniła obowiązki podlaskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków w Białymstoku. Dzięki jej wiedzy, konsekwencji i niezwyklej operatywności w Łomżyńskim przed zniszczeniem uratowano wiele unikalnych dzieł sztuki oraz historycznych układów urbanistycznych. Za jej kadencji do rejestru zabytków wpisanych zostało kilkadziesiąt zespołów dworsko-parkowych, obiektów sakralnych, budownictwa obronnego, cmentarzy wojennych i wyznaniowych.

Angażowała się w życie społeczne, kulturalne i naukowe Łomżyńskiego. Uczestniczyła w konferencjach naukowych, na których wygłaszała referaty poświęcone historii i zabytkom regionu.

¹⁴ *Zabytki Podlasia...*

¹⁵ *Ibidem*, s. 7.

¹⁶ Muzeum Pisanki zostało utworzone w 2004 r. w Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu.

JÓZEFA ŻDŹARSKA

[1839–1910]

Słowa kluczowe

Suwałki, inteligentka, pisarka,
pensja dla dziewcząt, gimnazjum
suwalskie, guwernantka

Keywords

Suwałki, intellectual woman,
writer, boarding school for girls,
junior high school in Suwałki,
governess

Abstract

Józefa Żdźarska is known in the history of Suwałki as a propagator of education among women. She founded a private boarding school for young women in Suwałki. She was also a writer and publicist. She moved from Suwałki to Warsaw. She has published in such magazines as „Kłosa”, „Opiekun Domowy”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Bluszcz”, „Kalendarz Suwalski”. She published prayer books and stories in magazines, but also created templates for occasional and practical texts.

Józefa Żdzarska była córką Augustyna i Faustyny z Jabłońskich. Urodziła się w 1826 roku w Płocku. Do Suwałk przeprowadziła się w 1839 roku w wyniku zmiany miejsca zatrudnienia jej ojca, który był profesorem w gimnazjum suwalskim i uczył języka greckiego i łacińskiego. Od 1851 roku Żdzarska pracowała jako guwernantka w prywatnych domach. W 1857 roku utworzyła własną trzyklasową wyższą pensję dla dziewcząt¹. Już jednak w latach 1860–1862 zawiesiła działalność z powodu objęcia stanowiska nadzorczyni w Rządowej Wyższej Szkole Żeńskiej². Ponownie utworzyła prywatną pensję w 1862 roku, która nieprzerwanie funkcjonowała do 1866 roku, kiedy w Suwałkach utworzono rządowe gimnazjum. Pięcioklasowa pensja Józefy Żdzarskiej zatrudniała średnio dziewięciu nauczycieli, którzy uczyli religii, języków polskiego, rosyjskiego, francuskiego i niemieckiego, historii powszechnej i Polski, historii naturalnej, matematyki, rysunków, geografii, higieny i robót ręcznych³. Na zajęcia uczęszczało od ok. 45 do ponad 90 uczennic. Po zamknięciu pensji w 1872 roku Józefa Żdzarska zamieszkała w Warszawie⁴.

Jako dobrze zapowiadająca się pisarka Józefa Żdzarska była stypendystką Kasy Mianowskiego, które prawdopodobnie otrzymała dzięki rekomendacji Elizy Orzeszkowej⁵. W latach 60.–70. XIX wieku Żdzarska prowadziła działalność publicystyczną, publikując na łamach pism warszawskich „Kłosa”, „Opiekun Domowy”, „Tygodnik Ilustrowany” oraz w „Kalendarzu Suwalskim”⁶. W 1863 roku ukazała się jej książka *Podarek dla ludu*⁷. W 1871 roku wydała opowiadanie *Obrazki z życia wiejskiego*⁸ oraz *Księżeczki do nabożeństwa dla kobiet*⁹, a z kolei w 1886 roku opublikowała *Dziewięciodniowe nabożeństwo do świętego Rocha patrona od zaraźliwych chorób*¹⁰.

¹ T. Budrewicz, A. Matusiewicz, *Józefa Żdzarska. Wychowawczyni i pisarka*, [w:] *Biografie suwalskie*, cz. 3, Suwałki 1996, s. 102–104; <http://bpsuwalki.pl/12-edycja-konkursu-literackiego/>, dostęp 26.11.2018 r.

² *Suwałki: miasto nad Czarną Hańczą*, red. J. Kopciał, Suwałki 2005, s. 208; *Suwałczanki: historie opowiedziane szeptem zachwytu*, red. M. Wołowska-Rusińska, K. Skłodowski, Suwałki 2013, s. 35–37.

³ *Suwałki...*, s. 211.

⁴ T. Budrewicz, A. Matusiewicz, *Józefa Żdzarska...*, s. 102; *Suwałki...*, s. 211.

⁵ Stypendium otrzymywała w latach 1895–1905 jako osoba pracująca na polu naukowym (i oświatowym; zob. E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 6, red. E. Jankowski, Wrocław 1967, s. 420).

⁶ *Suwałki...*, s. 224.

⁷ *Suwałczanki...*, s. 23.

⁸ <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=245570&from=publication>, dostęp 26.11.2018 r.

⁹ <http://bitly.pl/j94HF>, dostęp 26.11.2018 r.

¹⁰ <https://fbc.pionier.net.pl/details/nnT6dvX>, dostęp 26.11.2018 r.

W 1881 roku Józefa Żdzarska wydała *Kalendarz dla młodego wieku*, który został bardzo pozytywnie oceniony m.in. przez Zygmunta Glogera¹¹. Po dziesięciu latach od przybycia do Warszawy w 1883 roku założyła szkołę malarstwa mieszczącą się przy ul. Marszałkowskiej 69¹² i prowadziła ją przez cztery lata. Ósma dekada XIX wieku była niewątpliwie najpłodniejsza w całym okresie twórczym pisarki. Publikowała książeczki do nabożeństw i powiastki w czasopismach, ale prócz nich również popularne w tych czasach *Powinszowania*, czyli wzory tekstów okolicznościowych i użytkowych (listów, życzeń), których sama była autorką, a także prace swych suwalskich uczennic¹³. Łącznie w tych latach ukazało się blisko dwadzieścia druków, w tym książki jej autorstwa. Na szczególną uwagę zasługują jej prace krytyczne i publicystyczne, zwłaszcza studia o *Pogance Narczyży Żmichowskiej*. Studia te miały postać odczytów, które wiosną 1884 roku Żdzarska wygłaszała w różnych polskich miastach, m.in. w Łodzi, Płocku, Piotrkowie, Częstochowie¹⁴.

Należy zaznaczyć, że ok. 1904 roku Józefa Żdzarska publikowała również na łamach „Bluszczu”. Najprawdopodobniej w 1905 roku przestała pisać i wydawać. Zmarła w Warszawie w ostatnich dniach października 1910 roku, miała wówczas prawie 85 lat¹⁵.

Podsumowanie

Józefa Żdzarska zapisała się w dziejach Suwałk jako propagatorka oświaty wśród kobiet, założyła w tym mieście prywatną pensję dla dziewcząt. Była też pisarką i publicystką. Z Suwałk przeniosła się do Warszawy. Publikowała w takich pismach jak „Kłosa”, „Opiekun Domowy”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Bluszcz” czy „Kalendarz Suwalski”. Pisała książeczki do nabożeństw i powiastki w czasopismach, jak też wzory tekstów okolicznościowych i użytkowych.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Pierwszy wpis w 1883 r., ostatni w 1886 r. (zob. „Józefa Ungra Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy na rok 1885”, s. 7).

¹³ Zwracają na to uwagę T. Budrewicz i A. Matusiewicz (*Józefa Żdzarska...*, s. 103–104).

¹⁴ „Kurier Warszawski” 1884, nr 146, s. 3. Tu także o niedoszłym odczycie w Dąbrowie Górniczej; „Tydzień” 1884, nr 19, s. 1; „Przegląd Tygodniowy” 1884, nr 27, s. 11. Szerzej na ten temat: D. Samborska-Kukuć, *Działalność literacka i oświatowa Józefy Żdzarskiej – rekonnesans*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2016, t. 16, s. 21–30.

¹⁵ Nekrologi w: „Kurier Warszawski” 1910, nr 302, s. 2; „Słowo” 1910, nr 496. Data śmierci według ustaleń Andrzeja Matusiewicza.

KAZIMIERA ŻULIŃSKA

[1848–1914]

Słowa kluczowe

Suwałki, korepetytorka, pensja żeńska, inteligentka suwalska, Pensja Kazimierzy Żulińskiej, przełom XIX i XX wieku

Keywords

Suwałki, tutor, boarding school for girls, intelligentsia of Suwałki, boarding school of Kazimiera Żulińska, the turn of the 19th and 20th centuries

Abstract

An intellectual woman of Suwałki, Kazimiera Żulińska, the wife of Aleksander Żuliński, an official of the Warsaw–Terespol railway, is remembered in the history of Suwałki as the founder of the first Polish seven-class private boarding school for girls. At the boarding school the School Readings Association [*Towarzystwo Wpisów Szkolnych*] operated. In 1905, the boarding school was transformed into a female gymnasium which functioned until the outbreak of World War I and was transferred to Vilnius, where Żulińska died in 1914.

Fot. 16. Kazimiera Żulińska

Kazimiera Helena Żulińska z Czaplińskich urodziła się 1 marca 1848 roku w Warszawie w rodzinie fabrykanta powozów Antoniego Czaplińskiego i Józefy z Wisbeków. W 1866 roku ukończyła Instytut Aleksandryjsko-Maryjski Wychowania Panien w Warszawie. Otrzymała patent guwernantki klasy II i specjalnego przedmiotu oraz rozpoczęła pracę pedagogiczną¹. W Warszawie prowadziła pensjonat dla dziewcząt. Według jednego z ogłoszeń przyjmowała *na stół i mieszkanie panienki uczęszczające do wszelkich Zakładów Naukowych, zapewniając im korepetycje, pomoc i konwersację w języku francuskim*. W pensjonacie mogły też przebywać *panienki tak miejscowe jako i przychodnie, chcące pobierać edukację prywatną lub przygotowywać się do gimnazjów, ucząc się nadto*

¹ „Kurier Codzienny” 1866, nr 146.

wszelkich robót kobiecych. Mogą być również udzielane lekcje muzyki na miejscowym fortepianie.

W 1872 roku została żoną Aleksandra Żulińskiego, urzędnika Warszawsko-Terespolskiej Drogi Żelaznej. W latach 90. XIX wieku przeniosła się na Suwalszczyznę, gdzie mąż kupił niewielki, ok. stuhektarowy majątek Szostaków w powiecie kalwaryjskim. Po kilku latach Żulińscy zamieszkali w Suwałkach. Już w lipcu 1904 roku prasa informowała, że Żulińska zamierza otworzyć z początkiem roku szkolnego pensję żeńską z klasą wstępną i pensjonatem. W pierwszym roku istnienia otwarte będą 3 klasy i przygotowawcza, następnie co roku, przybywać będzie jedna, wyższa klasa. O właścicielce pensji pisano, że posiada poważne kwalifikacje naukowe, pracując, pozyskała na niwie pedagogicznej, miłość swych uczennic².

W 1905 roku utworzyła pierwszą polską siedmioklasową prywatną pensję przy ul. Grodzieńskiej (3 Maja). W pierwszym roku funkcjonowania na pensję uczęszczało siedemdziesiąt uczennic. Pensja Żulińskiej miała kłopoty finansowe, gdyż niektóre uczennice nie uiszczały wpisowego. Zadłużenie szkoły sięgało nawet 1600 rubli³. Przy pensji działało utworzone 12 września 1908 roku Towarzystwo Wpisów Szkolnych liczące około dwudziestu osób⁴.

Po wydarzeniach 1905 roku uzyskała pozwolenie Ministerstwa Oświaty na przekształcenie szkoły w pełne siedmioklasowe gimnazjum żeńskie z polskim językiem wykładowym⁵. Szkoła funkcjonowała do wybuchu I wojny światowej i została ewakuowana do Wilna. W 1909 roku placówkę opuściło siedem maturzystek. W kolejnych latach kończyło ją od dziewięciu do jedenastu absolwentek.

Kazimiera Żulińska zmarła jesienią 1914 roku i została pochowana na cmentarzu bernardyńskim w Wilnie.

Podsumowanie

Kazimiera Żulińska, żona Aleksandra Żulińskiego, urzędnika Warszawsko-Terespolskiej Drogi Żelaznej, była suwalską inteligentką, która zapisała się w dziejach Suwałk jako założycielka pierwszej polskiej siedmioklasowej prywatnej pensji dla dziewcząt. Przy pensji działało Towarzystwo Wpisów Szkolnych. W 1905 roku pensja została przekształcona w gimnazjum żeńskie, które funkcjonowało do wybuchu I wojny światowej, a następnie zostało przeniesione do Wilna, gdzie w 1914 roku Żulińska zmarła.

² „Biesiada Literacka” 1904, nr 27; „Kronika Rodzinna” 1904, nr 24; „Słowo” 1904, nr 115.

³ Suwałki: miasto nad Czarną Hańczę, red. J. Kopciał, Suwałki 2005, s. 218.

⁴ Suwałczanki: historie opowiedziane szeptem zachwyty, red. M. Wołowska-Rusińska, K. Skłodowski, Suwałki 2013, s. 41; Suwałki..., s. 218.

⁵ „Gazeta Polska” 1905, nr 331.

JULIA EMILIA KUNC

[1872–1957]

Słowa kluczowe

kobiety, polityka, Narodowa
Organizacja Kobiet, praca
zawodowa kobiet, aktywność
publiczna, aktywność polityczna
kobiet, Suwałki

Keywords

women, politics, the National
Women's Organization, women's
professional work, public activity,
women's political activity, Suwałki

Abstract

Julia Kunc, an intellectual woman of Suwałki, left its mark on the history of Suwałki. Her involvement in the public sphere primarily consisted of the establishment and leadership of the National Women's Organization in Suwałki. As part of the organization's activities, Julia Kunc initiated the professional activity of women. Established in 1925, the National Organization of Women in Suwałki was joined by about 100 women by the end of the 1920s. Its chairwoman organized an orphanage and a common room for poor children, opened a hats workshop, a recruitment agency and organized courses for women in hosiery and tailoring. Julia Kunc was also involved in the activities of other social organizations established at that time in Suwałki.

Fot. 17. Julia z Muczyńskich Kuncowa

Julia Kunc z domu Muczyńska urodziła się w 1872 roku w Suwałkach. 11 sierpnia 1900 roku wyszła za mąż za Wacława Kunca, właściciela browaru w Suwałkach. Od początków XX wieku, już jako kobieta zamężna, angażowała się w suwalskie życie społeczno-oświatowe. W 1908 roku została członkiem zarządu Towarzystwa Wpisów Szkolnych, najprawdopodobniej była też członkinią innych licznie powstających wówczas w Suwałkach organizacji społecznych. W okresie II Rzeczypospolitej i intensywnego tworzenia różnych organizacji społecznych skupiających kobiety w 1925 roku, właśnie z inicjatywy Julii Kunc, powołano suwalski oddział Narodowej Organizacji Kobiet, w którym pełniła ona funkcję przewodniczącej.

W Narodowej Organizacji Kobiet

Narodowa Organizacja Kobiet na obszarze kraju funkcjonowała już przed wyborami do Sejmu Ustawodawczego w 1919 roku jako organizacja wyborcza, wówczas działająca pod inną nazwą – Narodowa Organizacja Wyborcza Kobiet. Przed wyborami do parlamentu w 1922 roku została sformalizowana, określiła także zakres celów i działalności w nowych postanowieniach statutowych. Do jej podstawowych zadań należały: szeroko rozumiana praca nad uświadamianiem politycznym kobiet w duchu narodowym, obrona praw i upowszechnianie znaczenia Kościoła katolickiego w społeczeństwie polskim, wspieranie tworzenia silnego państwa polskiego o charakterze narodowym, propagowanie w społeczeństwie zasad oszczędności i rzetelnej pracy. Organizacja, prowadząc działalność propagandową, wydawała periodyki upowszechniające wśród Polek program narodowy oraz jednocześnie określała się jako apolityczna i reprezentująca interesy społeczne wszystkich kobiet polskich¹. Po wyborach do parlamentu w 1922 roku placówki Narodowej Organizacji Kobiet powstawały w różnych miastach polskich ziem północno-wschodnich, których aktywność była szczególnie widoczna w przygotowaniach politycznych do wyborów samorządowych 1927 roku, a zwłaszcza parlamentarnych w 1928 roku.

Na uwagę zasługiwała suwalska placówka Narodowej Organizacji Kobiet, która na tle innych organizacji z terenu województwa białostockiego wyróżniała się zaangażowaniem członkiń w wiele prac społecznych na rzecz lokalnego polskiego środowiska, w szczególności na rzecz dzieci, inicjowaniem aktywności zawodowej kobiet. Przy suwalskiej Narodowej Organizacji Kobiet, w której skład pod koniec lat 20. weszło ok. stu suwalczanek, jej przewodnicząca Julia Kunc zorganizowała ochronkę i świetlicę dla ubogich dzieci, uruchomiła warsztat czapniczy, biuro pośrednictwa pracy oraz zorganizowała kursy dla kobiet z zakresu pończosznictwa i krawiectwa². Wiceprzewodniczącą NOK została Teofila Szwejkowska, sekretarzem Józefa Pstrokońska, skarbnikiem Helena Sadkowska. Suwalczanki zrzeszone w NOK pracowały w kilku sekcjach: oświatowej, gospodarczej oraz w świetlicy dla dorosłych kobiet i pomocy ubogim dzieciom. Od kwietnia 1930 roku w ramach organizacji działała świetlica dla najuboższych

¹ R. Kotowski, *Między polityką a działalnością społeczną – Narodowa Organizacja Kobiet w dwudziestolecu międzywojennym*, [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, t. 2, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2009, s. 278–279.

² *Z ziemi suwalskiej i augustowskiej*, „Życie i Praca” 1932, nr 20, s. 4.

dzieci, z której pomocy korzystało ponad sto dzieci³. Narodowa Organizacja Kobiet organizowała również choinkę w czasie świąt Bożego Narodzenia oraz inicjowała składanie paczek świątecznych dla najuboższych dzieci z Suwałk i okolic⁴. Inspiracji dla uformowania suwalskiej Narodowej Organizacji Kobiet dostarczać mogła organizacja z Wilna, która powstała już w okresie kształtowania wileńskich struktur Związku Ludowo-Narodowego w 1919 roku. Na zebranie organizacyjne wileńskiej Narodowej Organizacji Kobiet, tak jak i w innych miastach, w których powstawały kobiece organizacje narodowe, przybyła Gabriela Balicka, występując z przemową na temat obowiązków kobiet polskich w zakresie ich udziału w kształtowaniu w Polsce tzw. życia narodowego⁵.

Losy Juli Kunc podczas II wojny światowej nie są znane. Julia Kunc zmarła 12 stycznia 1957 roku w Suwałkach.

Podsumowanie

Suwalska inteligentka Julia Kunc zapisała się w dziejach Suwałk okresu II Rzeczypospolitej. Jej zaangażowanie w sferę pozadomową dotyczyło przede wszystkim powołania i przewodzenia Narodowej Organizacji Kobiet w Suwałkach. W ramach działalności tej organizacji Julia Kunc inicjowała aktywność zawodową kobiet. Przy powołanej w 1925 roku suwalskiej NOK, w której skład pod koniec lat 20. wchodziło ok. stu suwalczanek, jej przewodnicząca zorganizowała ochronkę i świetlicę dla ubogich dzieci, uruchomiła warsztat czapniczy, biuro pośrednictwa pracy oraz zorganizowała kursy dla kobiet z zakresu pończosznictwa i krawiectwa. Julia Kunc angażowała się także najprawdopodobniej w działalność innych organizacji społecznych powstających wówczas w Suwałkach.

³ Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego, f. 208, Starostwo Powiatowe Suwalskie, op. 1, k. 17a; „Życie i Praca” 1932, nr 20; „Dziennik Suwalski” 1926, nr 40, s. 281; „ABC Ziemi Suwalskiej” 1928, nr 125; 1929, nr 31.

⁴ Zob. szerzej na ten temat: M. Dajnowicz, *Działalność polityczna kobiet Narodowej Demokracji w województwie białostockim II Rzeczypospolitej*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, nr 54, s. 29 i n.

⁵ „Dziennik Wileński” 1919, nr 106, s. 1.

ALEKSANDRA PIŁSUDSKA

[1882–1963]

Słowa kluczowe

Polska Partia Socjalistyczna,
Józef Piłsudski, Aleksandra
Szczercińska, Suwałki, Warszawa,
tajne nauczanie, emigracja
w Londynie

Keywords

Polish Socialist Party, Józef
Piłsudski, Aleksandra
Szczercińska, Suwałki, Warsaw,
underground education,
emigration in London

Abstract

Aleksandra Piłsudska née Szczercińska was born in Suwałki. She spent her childhood in Suwałki, then moved to Warsaw. After graduating from the Warsaw School of Economics, she worked as a tutor and later a clerk. In 1904, Aleksandra Szczercińska joined the Polish Socialist Party. During World War I, Szczercińska belonged to the 1st Brigade of Polish Legions. She coupled with Józef Piłsudski after the death of his wife. Aleksandra Piłsudska animated social life during the Second Polish Republic and, after 1939, she was in exile in London.

Fot. 18. Aleksandra Piłsudska

Aleksandra Piłsudska z domu Szczerbińska była córką Piotra Pawła Szczerbińskiego, urzędnika suwalskiego magistratu, i Julii Jadwigi Zahorskiej. Urodziła się 12 grudnia 1882 roku w Suwałkach¹. Gdy miała 12 lat, zmarła jej matka, a dwa lata później ojciec. W duchu czczenia polskiego patriotyzmu zarówno ją, jak i czwórkę jej rodzeństwa, wychowywały babka Karolina Zahorska z Truskolaskich i ciotka Maria Zahorska². Dzięki starannemu wychowaniu w 1901 roku Aleksandra ukończyła gimnazjum w Suwałkach i następnie wyjechała do Warszawy. Do 1904 roku uczęszczała na kursy w Wyższej Szkole Handlowej Józefy Siemiradzkiej oraz

¹ <http://www.dziecionline.pl/Suwalki/ludzie/pilsudska.htm>, dostęp 26.11.2018 r.; A. Matusiewicz, *Aleksandra Piłsudska. Żona Marszałka*, [w:] *Biografie suwalskie*, cz. 1, Suwałki 1993, s. 59–60; *Suwalczanki: historie opowiedziane szeptem zachwyty*, red. M. Wołowska-Rusińska, K. Skłodowski, Suwałki 2013, s. 36.

² A. Piłsudska, *Wspomnienia*, Warszawa 1989, s. 37–50; I. Kienzler, *Kobiety w życiu Marszałka Piłsudskiego*, Warszawa 2012, s. 105–113.

studiowała na tzw. Uniwersytecie Latającym, w ramach którego uczestniczyła w kursach tajnego nauczania przeznaczonych dla kobiet z Królestwa Polskiego³.

Aktywność w strukturach socjalistycznych

Po ukończeniu Szkoły Handlowej w Warszawie pracowała jako korepetytorka, a później urzędniczka w fabryce wyrobów skórzanych na warszawskiej Woli. W 1904 roku Aleksandra Szczerbińska wstąpiła do Polskiej Partii Socjalistycznej, posługiwała się wówczas pseudonimem „Ola”⁴. Do jej zajęć w partii należało organizowanie zebrań dla żon robotników mieszkających na Pradze w Warszawie, w późniejszym okresie odpowiedzialna była za dostarczanie członkom partii broni. W 1906 roku po raz pierwszy spotkała przywódcę PPS-Frakcji Rewolucyjnej Józefa Piłsudskiego, przyszłego męża i pierwszego marszałka niepodległej Polski⁵.

W 1907 roku przypadkowo została aresztowana przez policję rosyjską w domu jednego z członków partii PPS w Warszawie. Aresztowanie nastąpiło na skutek donosu agenta. Przetrzymano ją w Serbii, w zbiorowej celi z więźniarkami kryminalnymi. Przesłuchiowano ją kilka razy, zaprzeczała powiązaniom z PPS. Po trzech tygodniach przewieziono ją na Pawiak, a później zwolniono z więzienia z powodu braku dowodów. Po wyjściu na wolność opuściła Warszawę i wyjechała do Kijowa⁶, gdzie uczestniczyła w napadzie na bank oraz pociąg w Bezdanych, akcji dowodzonej przez Józefa Piłsudskiego. Współpraca polityczna i partyjna bardzo ich do siebie zbliżyła. Aleksandra Szczerbińska przeniosła się następnie do Lwowa⁷. Pracowała tam w Związku Strzeleckim oraz współtworzyła Towarzystwo Opieki nad Więźniami Politycznymi⁸. W 1912 roku uczestniczyła w zjeździe PPS-Frakcji Rewolucyjnej w Wilnie⁹.

Podczas I wojny światowej Aleksandra Szczerbińska należała do oddziału wywiadowczo-kurierskiego I Brygady Legionów Polskich, którego

³ Uniwersytet Latający był nieformalną instytucją kształcącą kobiety. Jego nazwa wynika z braku stałej siedziby prowadzonych wykładów (zob. I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 117–118; A. Piłsudska, *Wspomnienia...*, s. 51–59).

⁴ Wstęp, [w:] A. Piłsudska, *Wspomnienia*, wstęp i oprac. A. Adamczyk, Warszawa 2004, s. IV–VII.

⁵ A. Piłsudska, *Wspomnienia...*, s. 66–78, 106–115; I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 125–134.

⁶ A. Piłsudska, *Wspomnienia...*, s. 79–87; I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 134–148. Szerzej na temat działalności Aleksandry Piłsudskiej zob. M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015, s. 242–243 i n.

⁷ I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 142.

⁸ *Ibidem*, s. 151.

⁹ A. Piłsudska, *Wspomnienia...*, s. 119–127; I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 152–153.

została komendantką. Zajmowanie tego stanowiska pozwalało jej częściej widywać się z Józefem Piłsudskim¹⁰. Piłsudski był zdania, że pracę kobiet należy kierować do dwóch aktywności: na tyły armii i do wywiadu. Najlepiej przygotowana i wyszkolona Szczerbińska stanęła na czele elitarnego wywiadu I Brygady. W służbie Oddziału Wywiadowczego I Brygady brało udział 46 kobiet. Przeważnie były to członkinie oddziałów Związków i Drużyn Strzeleckich mające kilkuletnie wykształcenie wojskowe oraz kobiety należące do politycznych organizacji niepodległościowych¹¹.

W listopadzie 1915 roku Szczerbińska została ponownie aresztowana pod zarzutem prowadzenia rekrutacji członków Polskiej Organizacji Wojskowej. Osadzono ją na Pawiaku, a następnie przewieziono do Szczypiorna niedaleko Kalisza. W lutym 1916 roku przetransportowano ją do obozu w Lubaniu. Według jej wspomnień warunki więzienne w Lubaniu były lepsze w porównaniu do Szczypiorna. Więźniowie mieszkali tam w ciepłych barakach, otrzymywali godne pożywienie, a nawet mogli wychodzić do miasta po zakupy. Wolność uzyskała dzięki Aktowi 5 listopada 1916 roku. Powróciła wówczas do Warszawy. W 1917 roku zatrudniła się w biurze fabryki suszenia jarzyn oraz działała w Lidze Kobiet. Po osadzeniu Józefa Piłsudskiego w Magdeburgu Szczerbińska – ze względu na wzmożone kontrole policji – zmniejszyła swój udział w działalności konspiracyjnej¹².

Aleksandra i Józef Piłsudscy. Działalność społeczna

7 lutego 1918 roku Aleksandra urodziła córkę Wandę, której ojcem był Józef Piłsudski. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Piłsudski nadal pozostawał w związku małżeńskim z Marią, która nie chciała dać mu rozwodu. Aleksandra, mimo że nie mieszkała z Piłsudskim i nie pokazywała się z nim publicznie, była jedyną kobietą, z którą Naczelnik Państwa wiązał przyszłość. 28 lutego 1920 roku Szczerbińska urodziła drugą córkę Józefa Piłsudskiego, Jadwigę. Panna z dwójką dzieci najważniejszej osoby w państwie stała się obiektem wielu komentarzy. Szczęściem dla związku Aleksandry i Józefa była śmierć Marii, pierwszej żony Piłsudskiego. Skromny ślub Szczerbińskiej z Piłsudskim, który wzięto w Belwederze, odbył się dwa miesiące później, 25 października 1921 roku. Po ślubie i likwidacji urzędu Naczelnika Państwa 17 marca 1921 roku Piłsudscy do maja 1926 roku mieszkali w Sulejówku¹³.

¹⁰ I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 153–154.

¹¹ Cyt. za: M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet...*, s. 251.

¹² A. Piłsudska, *Wspomnienia...*, s. 129–161; I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 156–161, 164–165.

¹³ D. Nałęcz, T. Nałęcz, *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa 1987, s. 132; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005, s. 290; I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 181–190; A. Piłsudska, *Wspomnienia...*, s. 173–196, 211–248.

Po przewrocie majowym zamieszkali w Belwederze. Piłsudska nie angażowała się wówczas w życie polityczne, lecz jedynie w działalność społeczną – należała do Towarzystwa Opieki nad Bezdomnymi Dziećmi „Nasz Dom”, w którym zajmowała się kwestiami finansowymi, organizowała również szkolnictwo powszechne dla dzieci rodzin wojskowych. Do 1939 roku pełniła funkcję prezesa zarządu Komitetu Opieki nad Najbiedniejszymi Mieszkańcami Warszawy „Osiedle”. Na jego wzór powołała organizację „Opieka”, której zadaniem było zakładanie przedszkoli i świetlic oraz bibliotek dla młodzieży polskiej. Wspólnie z mężem organizowała „herbatki towarzyskie”, które odbywały się w pierwsze środy każdego miesiąca. Angażowała się także w prace Unii Obrończyń Ojczyzny, która zrzeszała kombatantów I wojny światowej¹⁴. Do 1939 roku Aleksandra Piłsudska była przewodniczącą komisji rewizyjnej obywatelskiego Komitetu Akcji Pomocy Zimowej¹⁵. Za działalność społeczną w 1930 roku odznaczono ją Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski, a za działalność niepodległościową Krzyżem Niepodległości z Mieczami. W 1937 roku za całokształt pracy społecznej otrzymała Wielką Wstęgę Orderu Odrodzenia Polski¹⁶.

Na emigracji

Po wybuchu II wojny światowej w 1939 roku Aleksandra Piłsudska wraz z córkami wyjechała do Wilna, następnie do Kowna i Rygi. Na emigrację do Londynu dotarła przez Szwecję. Podczas pobytu na emigracji stała się pewnego rodzaju promotorem sprawy polskiej w Londynie, współpracowała z londyńską Polonią, angażowała się w życie społeczne polskiej inteligencji w Londynie. W czasie jednego ze spotkań z Polkami w Londynie sięgała pamięcią do czasów rewolucji 1905 roku i okresu I wojny światowej i udziału w niej kobiet: *Praca w organizacjach nielegalnych, dążących do oswobodzenia kraju, nie była łatwa. Brały w niej udział kobiety w czasie rewolucji 1905 roku. Organizowały więc składy nielegalnej literatury i broni, przeważając ją i ukrywając, bądź zajmując się propagandą socjalistyczno-rewolucyjną lub ucząc dzieci polskie historii zakazanej u swego narodu. Nagrodą za ich pracę było więzienie, katorga, zesłanie na Sybir. Okres I wojny światowej zastał kobiety Polkę przygotowaną do obrony kraju. Przewoziła ona wiadomości poprzez fronty, łączyła kraj*

¹⁴ A. Piłsudska, *Wspomnienia...*, s. 249–261; *Dni. Skróty*, „W Służbie Penitencjarnej” 1939, nr 13, s. 15.

¹⁵ *Pani Marszałkowa Piłsudska w Łodzi*, „Gazeta Lwowska”, 28.04.1939, s. 1.

¹⁶ A. Piłsudska, *Wspomnienia...*, s. 258–259; I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 208–222.

rozdzielony przez linie bojowe, przechodzące przez te linie i przewoziła wiadomości z jednej części kraju do drugiej¹⁷.

Aleksandra Piłsudska zmarła 31 marca 1963 roku w Londynie. Została pochowana na cmentarzu North Sheen. Jej prochy sprowadzono do Polski 28 października 1992 roku i złożono w grobowcu rodzinnym na warszawskich Powązkach. Córki Piłsudskich powróciły na stałe do Polski w 1990 roku¹⁸.

Podsumowanie

Aleksandra Piłsudska z domu Szczerbińska urodziła się w Suwałkach. Tam spędziła dzieciństwo, była również wychowywana w duchu patriotycznym. Następnie wyjechała do Warszawy, gdzie po ukończeniu Szkoły Handlowej pracowała jako korepetytorka, a później urzędniczka. W 1904 roku wstąpiła do Polskiej Partii Socjalistycznej. Podczas I wojny światowej należała do oddziału wywiadowczo-kurierskiego I Brygady Legionów Polskich, którego została komendantką. Zajmowanie tego stanowiska pozwalało jej częściej widywać się z Józefem Piłsudskim, z którym formalnie związała się po śmierci jego żony. W okresie II Rzeczypospolitej już jako Aleksandra Piłsudska inicjowała życie społeczne, a po 1939 roku na emigracji w Londynie stała się promotorką sprawy polskiej.

¹⁷ Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie, Archiwum Aleksandry Piłsudskiej, sygn. 2/7/2a/1, Odczyt pani Marszałkowej, s. 1–4.

¹⁸ E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie*, Londyn 1974; I. Kienzler, *Kobiety w życiu...*, s. 236–239.

BIBLIOGRAFIA

1. Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Radziwiłłów

Archiwum Skarbu Koronnego

Kapicjana

Księgi grodzkie brańskie

Metryka Koronna

Metryka Litewska

Zbiór dokumentów pergaminowych

Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku

Parafia pw. Trójcy Świętej w Supraślu

Parafia pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku

Zbiór luźnych dokumentów

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie

Archiwum Aleksandry Piłsudskiej

Archiwum Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku

Teczka osobowa dr Berty Szaykowskiej

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Akta miasta Białegostoku

Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku

Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie

Archiwum Państwowe w Warszawie

Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Warszawie

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie

Teki Naruszewicza

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich

Dział Rękopisów

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego

Dział Rękopisów

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie

Konsystorz Wileński Biskupstwa Rzymskokatolickiego

Wileńska Rzymskokatolicka Kuria Metropolitalna

Zespół TPN w Wilnie

Muzeum Historyczne w Białymstoku

MBHD 5281, 5282, 5283, 5284, 5285, 5289, 5290, 5296, 5345, 5658

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie

Grodzieńskie gubernatorskie prawodawstwo

Grodzieńskie gubernatorskie sądownictwo

Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie

Teki Glinki

Instytut Polski i Archiwum gen. Sikorskiego

Rychter M., *Wspomnienia, Łomża–Warszawa (1887–1909)*

Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego

Starostwo Powiatowe Suwalskie

2. Źródła drukowane

Archiwum Akt Nowych

Sąd Okręgowy w Łomży

Biblioteka Sejmowa

Interpelacja posła Marii Moczydłowskiej i kol. z Klubu NZL do Pana Prezesa Głównego Urzędu Ziemińskiego w sprawie wyłączenia ziemi Kościelnej w Hodyszewie, pow. wysokomazowiecki.

Sprawozdanie stenograficzne ze 139. posiedzenia SU z 23 kwietnia 1920 r.

Wniosek nagły posła Marii Moczydłowskiej i tow. w sprawie ustawy o zupełnym zakazie wyrobu i sprzedaży napojów alkoholowych.

Wniosek posła Marii Moczydłowskiej i kolegów z klubu Narodowego Zjednoczenia Ludowego w sprawie gromadnego włóczęgostwa.

Wniosek posła Marii Moczydłowskiej i towarzyszy z kl. Nar. Zjedn. Lud. w sprawie ochrony życia niemowląt pozbawionych opieki rodzicielskiej.

Wniosek posłów dr Zygmunta Seydy, dr Gabrieli Balickiej i towarzyszy w sprawie zniesienia przepisów prawa cywilnego, ograniczających równouprawnienie kobiet zamężnych w zakresie działań prawnych oraz w dziedzinie stosunków majątkowych.

3. Pamiętniki, wspomnienia, listy

Lignowska W., *Pamiętnik Wacławy Lignowskiej (Pani Oczki)*, Drozdowo 2008.

Orzeszkowa E., *Listy zebrane*, red. E. Jankowski, t. 6, Wrocław 1967.

Piłsudska A., *Wspomnienia*, Warszawa 1989.

Zawisza K., *Pamiętniki*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.

4. Artykuły prasowe

A., *Korespondencje*, „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1904, nr 5.

Baronowa Zachert zmarła po długich i ciężkich cierpieniach, „Dziennik Białostocki”, 27.03.1924.

Budzińska-Tylicka J., *Towarzyszki! Robotnice!*, „Socjalistka”, 1925, nr 1.

Dobroński A., *Zaproszenie na cokół*, „Kontakty” 2000, nr 44.

Dni. Skrót, „W Służbie Penitencjarnej” 1939, nr 13.

Dom Dziecka, „Głos Obywatela”, 30.07.1930.

Dożywianie dzieci w publ. szkołach powsz. Skoordynowana akcja da lepsze rezultaty, „Dziennik Białostocki”, 29.11.1934.

Drobiazgi, „Dziennik Białostocki”, 19.01.1923.

Filochowska H., *Kariera panny Maniusi*, „Orędownik” 1939, nr 76.

- Filochowska H., *Obca ze Słambułu*, „Dziennik Chicagowski” 1913, nr 71.
- Filochowska H., *W prosektorium*, „Dziennik Chicagowski” 1911, nr 134.
- Filochowska H., *Wazon z Murano*, „Nowa Reforma” 1914, nr 110.
- Filochowska H., *Z cyklu Impresje*, „Wspólna Praca” 1914, nr 9.
- Filochowska L., *La gitana*, „Wspólna Praca” 1914, nr 1.
- Filochowska L., *Śmierć Róży Płońskiej*, „Wspólna Praca” 1913, nr 1/2.
- Filochowska-Żmigrodowa H., *Krzyk życia*, „Wspólna Praca” 1911, nr 4/6.
- Filochowska-Żmigrodowa H., *Nasz Kruk*, „Wspólna Praca” 1910, nr 26–31.
- K., *Fragment z pobytu H. Sienkiewicza w Łomży*, „Życie i Praca” 1924, nr 48.
- Kariera panny Maniusi*, „Orędownik” 1939, nr 72.
- Komunikat*, „Dziennik Białostocki”, 20.06.1937.
- Koncert*, „Dziennik Białostocki”, 5.04.1938.
- Koncert Instytutu Muzycznego*, „Echo Białostockie”, 9.02.1939.
- Koncert sekcji muzycznej*, „Dziennik Białostocki”, 13.02.1938.
- Kropla Mleka*, „Nowy Dziennik Białostocki”, 31.12.1922.
- Listy do redakcji*, „Dziennik Białostocki”, 7.09.1919.
- Na pożegnanie mecenasa Filochowskiego*, „Wspólna Praca” 1913, nr 12.
- Nasz Kruk*, „Wspólna Praca” 1911, nr 6.
- Notatki literacko-artystyczne. Helena Filochowska*, „Gazeta Lwowska” 1913, nr 40.
- Obchód rocznicy powstania styczniowego*, „Dziennik Białostocki”, 23.01.1936.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki”, 7.03.1925.
- Ogłoszenie*, „Dziennik Białostocki”, 21.08.1938.
- Ogłoszenie*, „Dziennik Białostocki”, 29.08.1937.
- Otwarcie kursu dla młodych matek*, „Dziennik Białostocki”, 6.02.1934.
- Otwarcie wystawy*, „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1989, nr 48.
- Pani Marszałkowa Piłsudska w Łodzi*, „Gazeta Lwowska”, 28.04.1939.
- Podziękowanie*, „Dziennik Białostocki”, 28.08.1921.
- Popis Instytutu Muzycznego*, „Dziennik Białostocki”, 4.06.1938.
- Popis uczniów*, „Dziennik Białostocki”, 24.05.1938.
- Poradnia psycho-pedagogiczna*, „Dziennik Białostocki”, 18.01.1930.
- Poświęcenie instytucji Kasy Chorych*, „Dziennik Białostocki”, 18.01.1923.
- Praca ku higienie i zdrowiu*, „Głos Obywatela”, 14.09.1930.

- P.W. Kobiet do obrony kraju*, „Dziennik Białostocki”, 28.03.1933.
- Redakcja, *Nad grobem śp. dr Budzińskiej-Tylickiej*, „Życie Świadome” 1936, nr 2.
- Reorganizacja komitetu W.F. i P.W.*, „Dziennik Białostocki”, 8.02.1930.
- Sekcja Opieki nad Matką i Dzieckiem*, „Dziennik Białostocki”, 4.07.1927.
- Stępowski J., *Wonczas w Oranie*, „Więści z Polski” 1931, nr 2.
- Szaykowska B., *Opieka nad matką i dzieckiem. Sprawozdanie Sekcji Opieki nad Matką i Dzieckiem Towarzystwa Eugenicznego w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 7.11.1927.
- Śp. *Józefina bar. Zachertowa*, „Kurier Warszawski”, 11.04.1924.
- Śp. *dr J. Budzińska-Tylicka*, „Kurier Warszawski” 1936, nr 100.
- Teatr i muzyka*, „Kurier Warszawski” 1932, nr 1.
- [Trzy tysiące] *3000 Polaków w Legii Cudzoziemskiej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1930, nr 15.
- Ubezpieczalnia a Miejska Stacja Opieki nad Dzieckiem*, „Dziennik Białostocki”, 29.12.1935.
- W służbie społeczeństwa. Z.P.O.K. pracuje coraz intensywniej*, „Dziennik Białostocki”, 16.05.1933.
- W. Pr., *Z nowości literackich*, „Nowa Reforma” 1911, nr 120.
- Wspomnienie pośmiertne*, „Kurier Warszawski”, 23.10/4.11.1885.
- Z Koła Miłośników Historii, Literatury i Sztuki*, „Dziennik Białostocki”, 30.12.1933.
- Z prasy*, „Wspólna Praca” 1911, nr 4.
- Z Supraśla*, „Dziennik Białostocki”, 23.11.1919.
- Z Zachęty*, „Kurier Warszawski”, 1917, nr 222.
- Z Zachęty*, „Kurier Warszawski”, 1917, nr 228.
- Z ziemi suwalskiej i augustowskiej*, „Życie i Praca” 1932, nr 20.
- Zamiast wizyt noworocznych*, „Dziennik Białostocki”, 1.01.1928.
- Zamiast wizyt noworocznych*, „Dziennik Białostocki”, 3.01.1928.
- Zaproszenie do udziału w wystawie sztuk pięknych w Łomży, „Echa Płockie i Łomżyńskie”* 1898, nr 32.
- Ze Związku Legionistów*, „Głos Obywatela”, 7.06.1930.

5. Prasa

„ABC Ziemi Suwalskiej” 1928, 1929

- „Biesiada Literacka” 1904
 „Dziennik Suwalski” 1926
 „Dziennik Wileński” 1919
 „Gazeta Polska” 1905
 „Józefa Ungra Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy na rok 1885”
 „Kronika Rodzinna” 1904
 „Kurier Codzienny” 1866
 „Kurier Warszawski” 1884, 1910
 „Przegląd Tygodniowy” 1884
 „Słowo” 1904, 1910
 „Życie i Praca” 1932

6. Maszynopisy

Hnidec L., *Monografia Szkoły Muzycznej I-go Stopnia w Białymstoku*, Warszawa 1979, praca mag., mps w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku.

7. Opracowania

- Antoniewicz J., *Białostockie Towarzystwo Naukowe w latach 1962–1966 i jego działalność wydawnicza*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 2, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1970.
- Babicz J., *Ważniejsze wydarzenia i dokonania Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów w latach 1975–1986*, „*Studia Łomżyńskie*” 1989, t. 1.
- Babiel J., *Z Towarzystwem Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej*, [w:] *Zabytki Podlasia. Pamięci Wiesławy Szymańskiej*, Ciechanowiec 2011.
- Barycz H., *Krowicki Marcin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Warszawa 1970.
- Bauchrowicz-Tocka M., *Jubileusz 25-lecia pracy literackiej Henryka Sienkiewicza na łamach łomżyńskiej prasy*, „*Polszczyzna Mazowska i Podlasia*” 2016, t. 20.
- Bauchrowicz-Tocka M., *Wokół ustawy Marii Moczydłowskiej i zagadnienia trzeźwości na łamach łomżyńskiej prasy okresu międzywojennego*, „*Polszczyzna Mazowska i Podlasia*” 2017, t. 21.
- Bernacki E., *Berta Szaykowska (1889–1980)*, „*Białostocczyzna*” 1997, z. 3.

- Bernacki E., *Biblioteka Naukowa Akademii Medycznej w Białymstoku – skarbnica wiedzy medycznej i o medykach*, „Białostoczczyzna” 1995, z. 4.
- Bernacki E., *Ludzie i placówki służby zdrowia w regionie białostockim. Rys historyczny, biografie*, Białystok 1998.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 2, Warszawa 1900.
- Boniecki A., *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887.
- Budrewicz T., Matusiewicz A., *Józefa Żdżarska. Wychowawczyni i pisarka*, [w:] *Biografie suwalskie*, cz. 3, Suwałki 1996.
- Budzińska-Tylicka J., *Hygiena kobiety i kwestje społeczne z nią związane*, Warszawa 1909.
- Budzińska-Tylicka J., *Świadome macierzyństwo*, Warszawa 1935.
- Cabaj J., *Główne płaszczyzny aktywności kobiet w świetle ich trójzaborowych zjazdów w latach 1905–1918*, „Dzieje Najnowsze” 2008, nr 4.
- Czartoryska W., *Polska zaczyna się w Łomży*, „Studia Łomżyńskie” 2002, t. 13.
- Dajnowicz M., *Działalność polityczna kobiet Narodowej Demokracji w województwie białostockim II Rzeczypospolitej*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, nr 54.
- Dajnowicz M., *Orientacje polityczne ludności polskiej północno-wschodniej części Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Dobroński A., *Inteligentki prowincji w Łomżyńskim XIX/XX w.*, [w:] *Zachodnie wzorce i wschodnie realia. Przedstawicielki elit prowincjonalnych w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, red. M. Dajnowicz, Białystok 2009.
- Dobroński A., *Łomża w latach 1866–1918*, Łomża–Białystok 1993.
- Dobrowolski R., Popławska M., *Plan Supraśla z 1845 r. (komunikat)*, [w:] *Małe Miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003.
- Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. T. Kulak, M. Dajnowicz, Wrocław 2016.
- Dybowski S., *Aktywna do końca*, „Ruch Muzyczny” 1999, nr 13.
- [Dziesiąty] *X Polski Kongres Przeciwalkoholowy w Krakowie 11–13 X 1931 r. Pamiętnik (Przebieg, przemówienia, referaty)*, „Walka z Alkoholizmem” 1935, nr 25.
- Encyklopedia popularna PWN*, Warszawa 1982.

- Fiktus P., *Poselska aktywność kobiet na mównicy sejmowej w dobie II RP*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2015, nr 9.
- Filochowska H., *Czarne łabędzie. Nowele*, Kraków 1912.
- Filochowska H., *Kobra*, Lwów 1931.
- Frankiewicz Helena, [w:] *Leksykon polskich muzyków pedagogów urodzonych po 31 grudnia 1870 roku*, red. K. Janczewska-Sołomko, Kraków 2008.
- Frankiewicz Jadwiga, [w:] *Leksykon polskich muzyków pedagogów urodzonych po 31 grudnia 1870 roku*, red. K. Janczewska-Sołomko, Kraków 2008.
- Frankiewicz Zofia, [w:] *Leksykon polskich muzyków pedagogów urodzonych po 31 grudnia 1870 roku*, red. K. Janczewska-Sołomko, Kraków 2008.
- Gawin M., *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015.
- Gloger Z., *Listy Branickich*, „Niwa” 1877, nr 12.
- Godlewska D., Szymańska W., *Plan – informator cmentarza zabytkowego w Łomży, Łomża* 1989.
- Gruszecki S., *Węgrów – kolebka arianizmu polskiego*, „Rocznik Mazowiecki” 1976, t. 6.
- Guzowska E., *Testament Józefiny z Zachertów Zachert*, „Nazukos” 2002, nr 9.
- Gwardiak J., *Pasjonatka Ziemi Łomżyńskiej*, Łomża 2002.
- Gwardiak J., *Sprawozdanie z konferencji naukowej „Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku”, zorganizowanej w dniach 18–19 X 2002 r. przez ŁTN im. Wagów w Czartorii, gm. Miastkowo*, „Studia Łomżyńskie” 2002, t. 13.
- Gwardiak J., *Uczestnicy działań niepodległościowo-rewolucyjnych na ziemi łomżyńskiej 1794–1918. Leksykon*, Łomża 2005.
- Hnidec L., *Helena Frankiewicz (1908–1990)*, „ISME: Międzynarodowe Stowarzyszenie Wychowania Muzycznego” 1991, nr 2.
- Hnidec L., *Nauczanie muzyki w Białymstoku w okresie międzywojennym. Rys historyczny*, „Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej w Warszawie” 1995, z. 1.
- Jabłonowski A., *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6: *Podlasie*, cz. 1, Warszawa 1908.
- Jarmolik W., *Prawa miejskie Goniądza w XVI w.*, „Białostoczczyzna” 1991, z. 2.
- Jarmolik W., *Radziwiłłowie na Goniądzu i Rajgrodzie*, „Białostoczczyzna” 1994, z. 1.

- Jaszczoł T., *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokołowa, Węgrowa i Mord*, [w:] *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006.
- Jaszczoł T., *Ród Niemiry z Wsielubia – Niemirowiczowie i Szczytowie herbu Jastrzębiec do połowy XVI wieku*, [w:] *Unia w Horodle na tle stosunków polsko-litewskich*, red. S. Górzyński, Warszawa 2015.
- Jubileusz państwowego szkolnictwa muzycznego w Białymstoku 1936–1961–1972–1989*, red. K. Ambrożek et al., Białystok 2002.
- Kazimierski J., *Z dziejów Węgrowa w XV–XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki” 1970, t. 3.
- Kienzler I., *Kobiety w życiu Marszałka Piłsudskiego*, Warszawa 2012.
- Kim jesteś, „Kontakty” 1987, nr 8.
- Kochański A., *526 lat dziejów miasta Tykocina na tle historii Polski*, [Białystok] 2010.
- Kolendo M., *Oświata i tajne nauczanie w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 2, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1970.
- Końkowska M., *Wieś Lisków*, „Łowiczanie” 1913, nr 16.
- Kondracka M., *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
- Konopczyński W., *Jan Klemens Branicki*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.
- Kosztyła Z., *Szpital wojenny nr 303 w kampanii wrześniowej 1939*, „Lekarz Wojskowy” 1964, nr 6.
- Kosztyła Z., Kuźmiński J., *Wojskowa służba zdrowia we wrześniu 1939 roku na Białostocczyźnie*, [w:] *Służba zdrowia Białostocczyzny w II wojnie światowej*, red. P. Boroń et al., Białystok 1985.
- Kotowski R., *Między polityką a działalnością społeczną – Narodowa Organizacja Kobiet w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, t. 2, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2009.
- Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na rok 1932/1933*, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932.
- Kupczewska M., Łopatecki K., *Testament Izabeli z Poniatowskich Branickiej (3 XI 1805 r.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, t. 64, z. 1.

- Kurs Wychowania Obywatelskiego dla Kobiet*, „Przegląd Łomżyński” 1932, nr 4.
- Leśmian, Leśmian... Wspomnienia o Bolesławie Leśmianie, zebrał A.W. Kulik, Gdańsk 2008.
- Libera Z., VII Międzynarodowy Kongres Sławistów (Warszawa, 21–27 sierpnia 1973), „Pamiętnik Literacki” 1974, nr 65/2.
- Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Konarskiego w Zambrowie. *Zarys monografii*, Warszawa–Zambrów 1996.
- Lipiński T., *Działalność Polskiego Towarzystwa Historycznego w Łomży – sekcja Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wągów*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. 1.
- Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1984.
- Łapiak D., *Wiesława Szymańska a zabytki Ciechanowca*, [w:] *Zabytki Podlasia. Pamięci Wiesławy Szymańskiej*, Ciechanowiec 2011.
- Łopuszański P., *W poszukiwaniu zapomnianego życia Zofii Leśmianowej*, „Podkowiński Magazyn Kulturalny” 2015, nr 45.
- Łoza S., *Rodziny polskie pochodzenia cudzoziemskiego osiadłe w Warszawie i okolicach*, t. 3, Warszawa 1935.
- Łysko M., *Udział kobiet w życiu publicznym II Rzeczypospolitej Polskiej*, „Miscellanea Historico-Juridica” 2015, t. 14, z. 1.
- Malczewska M., *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań 1985.
- Malewski S., *Życie muzyczne w Białymstoku w latach 1944–1986. Rys historyczny*, Białystok 1986.
- Malinowa miłość*, „Kontakty” 2007, nr 2.
- Mała encyklopedia muzyki*, Warszawa 1981.
- Marchelewski W., *Bronowo*, Łomża 2003.
- Marczuk J., *Chwile ulotne jak życie – rzecz o Zofii Chylińskiej*, „Wiadomości Łomżyńskie” 2012, nr 30.
- Maroszek J., *Dobra goniądzkie w XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1993, z. 3.
- Maroszek J., *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, Białystok 2000.
- Maroszek J., *Supraśl. Monografia miasta i gminy*, Supraśl 2013.
- Maroszek J., Kloza J., *Dzieje Goniądza. W 450. rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997.

- Maroszek J., Studniarek A., *Dzieje Trzciannego i obszaru gminy Trzcianne w XV–XX wieku*, Trzcianne 2004.
- Marszałek K., *Rozwój kultury i instytucji kulturalnych Białegostoku w latach 1944–1964*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 2, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1970.
- Matusiewicz A., *Aleksandra Piłsudska. Żona Marszałka*, [w:] *Biografie suwalskie*, cz. 1, Suwałki 1993.
- Michalczyk Z., *Tyczyn miastem Jana Klemensa Branickiego. Dzieje i znaczenie fundacji artystycznych*, Rzeszów–Tyczyn 2009.
- Michalewiczowa M., *Radziwiłł Jan h. Trąby (zm. 1542)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław 1987.
- Mienicki R., *Stanisław Dowojno, wojewoda połocki*, „Ateneum Wileńskie” 1937, R. 12.
- Mieszkowski M., *Helena Czernek (1907–1991)*, „Ziemia Łomżyńska” 1993, nr 5.
- Moczydłowska M., *Wieś Lisków na podstawie wiadomości zebranych na miejscu*, Kalisz 1913.
- Moczydłowska-Niekraszowa M., *O pracy wśród kobiet w zakresie oświaty pozaszkolnej*, „Wychowanie Przedszkolne” 1934, nr 5.
- Mościcki H., *Białystok. Zarys historyczny z 22 ilustracjami*, Białystok 1933.
- Mościcki H., *Brock Marjanna (1756–1817)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.
- Nałęcz D., Nałęcz T., *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa 1987.
- Nieciecki J., *Monument serc Stefana Mikołaja i Katarzyny Aleksandry Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1997, nr 3.
- Ochmański J., *Pomiara Włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] J. Ochmański, *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986
- Ołdytowski H., *Fundatorka*, „Nazukos” 1994, nr 87.
- Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1: *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012.
- Памятная книжка гродненской губернии на 1878 г.*, cz. 1, Grodno 1877.
- Памятная книжка гродненской губернии на 1879 г.*, cz. 1, Grodno 1878.

- Памятная книжка гродненской губернии на 1880 г. Адрес-календарь и статистическо-справочья сведения, Grodno 1879.
- Памятная книжка гродненской губернии на 1881 г. Адрес-календарь и статистическо-справочья сведения, Grodno 1880.
- Памятная книжка гродненской губернии на 1882 г. Адрес-календарь и статистическо-справочья сведения, Grodno 1881.
- Памятная книжка гродненской губернии на 1906 г., Grodno 1906.
- Piwiński K., Branicki Stefan Mikołaj, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.
- Popławska M., *Główne aspekty społecznej działalności baronowej Józefiny Zachert w Supraślu*, [w:] *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, red. M. Zemło, Supraśl 2002.
- Pryszczewska-Kozołub A., *O międzywojennej prozie kobiet*, „Prace Naukowe. Filologia Polska. Historia i Teoria Literatury” 1998, z. 7.
- Przeździecki A., *Jagiellonki polskie w XVI wieku*, t. 1, Kraków 1868.
- Przyałkowski W., *Żywoity biskupów wileńskich*, t. 1, Petersburg 1860.
- Rachuba A., *Hegemonia Sapiechów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003.
- Rachuba A., *Sapieha Kazimierz Jan Paweł (czasem Jan Kazimierz) h. Lis*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, 1994.
- Raczyński E., *W sojusznicy Londynie*, Londyn 1974.
- Rosiak S., *Prowincja litewska Sióstr Miłosierdzia. Szkic z dziejów martyrologii Kościoła katolickiego pod zaborem rosyjskim*, Wilno 1933.
- Rożkowski K., *Działalność cywilnej służby zdrowia Białegostoku w okresie wojny i okupacji*, [w:] *Służba zdrowia Białostoczczyzny w II wojnie światowej*, red. P. Boroń et al., Białystok 1985.
- Русская Историческая Библиотека*, t. 33, Petersburg 1915.
- Rychter M., *Pierwsze słowo honoru (Strajk gimnazjum żeńskiego w Łomży)*, [w:] *Walka o szkołę polską w 25-lecie strajku*, Warszawa 1930.
- Rymkiewicz J.M., *Leśmian. Encyklopedia*, Warszawa 2001.
- Ryżewski G., *Pod panowaniem możnych rodów w XVI–XVIII w.*, [w:] *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006.
- Rzepecki T., *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920.

- Sadowy W., *Tola Mankiewiczówna – Łomżynianka*, „Zeszyty Łomżyńskie” 2001, nr 2.
- Samborska-Kukuć D., *Działalność literacka i oświatowa Józefy Żdźarskiej – rekonesans*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2016, t. 16.
- Sarosiek K.J., *Dr med. Berta Szaykowska (1889–1980)*, [w:] *Ci, którzy odeszli. Biografie profesorów i zasłużonych pracowników 1950–1990*, red. E. Bańkowski et al., Białystok 1990.
- Sędziak H., *Działalność Towarzystwa Kultury Języka, Oddział w Łomży, „Studia Łomżyńskie”* 1989, t. 1.
- Skład osobowy i program wykładów na rok akademicki 1966/67*, Białystok 1966.
- Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących*, Kraków 1938, t. 3.
- Sopek M., Szkudlarek M., *Berta Szaykowska*, „Medyk Białostocki” 2012, nr 1.
- Spierski Z., *Kiszka Piotr h. Dąbrowa (zm. 1534)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967.
- Stefaniak J., *Najważniejszy w każdym działaniu jest początek (Platon) – rewitalizacja XVI-wiecznego kościoła w Niedźwiadnej*, [w:] *Zabytki Podlasia. Pamięci Wiesławy Szymańskiej*, Ciechanowiec 2011.
- Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.
- Suwalczanki: historie opowiedziane szeptem zachwyty*, red. M. Wołowska-Rusińska, K. Skłodowski, Suwałki 2013.
- Suwałki: miasto nad Czarną Hańczą*, red. J. Kopciał, Suwałki 2005.
- Swat T., *Węgrów za Kiszków (1545–1592)*, [w:] *Węgrów. Dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, Węgrów 1991.
- Szczucki L., *Piotr z Goniądza*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 26, Warszawa 1981.
- Sztachelska-Kokoczek A., *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006.
- Sztachelska-Kokoczek A., *Stefan Mikołaj Branicki (1656–1709)*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-łomżyńsko-suwalski*, Białystok 2005.
- Śleszyński W., *Sowieckie teatry, zespoły estradowe i filharmonia w obwodzie białostockim w latach 1939–1941*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 4/56.
- T.K.M., *Pani minister tańczy*, „Kino. Tygodnik Ilustrowany” 1937, nr 6.
- Tazbir J., *Jan Kiszka – ariański magnat*, [w:] J. Tazbir, *Świat panów Pasków*, Łódź 1986.

- Tazbir J., *Kiszka Jan h. Dąbrowa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967.
- Tocka M., *Gwiazda znad Narwi*, „Kontakty” 2015, nr 16.
- Tocka M., *Jak Węgier Kurpia na cokół posadził*, „Kontakty” 2017, nr 44.
- Tocka M., *Upodlone*, „Kontakty” 2017, nr 53.
- Tołoczko M., *Publiczna Szkoła Powszechna w Supraślu w okresie II Rzeczypospolitej*, Supraśl–Białystok 2015.
- Tomecka B., *Wiesława Szymańska (1954–2007)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2007, z. 13.
- Trznadel J., *Kalendarium Leśmianowskie*, Warszawa 2016.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1, Warszawa 1904.
- Urwanowicz J., *Stefan Mikołaj Branicki – szkic do portretu (z kłopotami z urzędem wojewody podlaskiego w tle)*, [w:] *O prawie i jego dziejach ksiąg dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. 1, kom. red. M. Mikołajczyk et al., Białystok–Katowice 2010.
- Walewska C., *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930.
- Wasilewski T., *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok 1985.
- Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, Wydawnictwo Gutenberga, 1929–1938, reprint, 1993, t. 5.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w pow. augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975.
- Witkowska K., *Wstęp*, [w:] *Pamiętnik Wacławy Lignowskiej (Pani Oczki)*, Drozdowo 2008.
- Wolański R., *Tola Mankiewiczówna. „Jak za dawnych lat”*, Poznań 2013.
- Wolff J., *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885.
- Woźniak K.P., *Fryderyk Wilhelm Zachert – przemysłowiec zgierski i supraski. Szkic do portretu*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2004, t. 2.

- Woźniak K.P., *Zgierskie i supraskie inwestycje przemysłowe rodziny Zachertów. Losy dziedzictwa*, [w:] *Rola bankowości i przedsiębiorczości w ochronie dziedzictwa miast postindustrialnych w warunkach rozwoju demokracji lokalnej*, red. A. Stawarz, Warszawa–Białystok 2006.
- Wroniszewska D., *Legenda*, „Kontakty” 1984, nr 5.
- Wróbel W., *Działalność Stefana Mikołaja Branickiego herbu Gryf w Białymstoku w latach 1689–1709*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2008, z. 14.
- Wróbel W., *Opieka patronacka rodów Paców i Branickich nad klasztorem dominikanów w Choroszczu*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczu. 550 lat. Księga jubileuszowa*, red. A. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2009.
- Wstęp, [w:] A. Piłsudska, *Wspomnienia*, wstęp i oprac. A. Adamczyk, Warszawa 2004.
- Wykaz zabytków nieruchomych województwa podlaskiego. Stan na dzień 20 kwietnia 2018 roku*, strona internetowa Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.
- Wyszomirski T., *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1959, t. 4.
- Zabytki Podlasia. Pamięci Wiesławy Szymańskiej*, Ciechanowiec 2011.
- Załęski W., *Dokument i książka... groźna broń*, „Bibliotekarz Podlaski” 2000, t. 1.
- Załęski W., *Źródłowe konteksty pocztówki z 1914 r.*, „Bibliotekarz Podlaski” 2001, t. 3.
- Zawadzki J., *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, 2^a v^o Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003.
- Zgrzywa S., *Rejestr zabytków województwa łomżyńskiego 1975–1998*, [w:] *Zabytki Podlasia. Pamięci Wiesławy Szymańskiej*, Ciechanowiec 2011.
- Zgrzywa S., *Wiesława Szymańska (1954–2007)*, „Studia Łomżyńskie” 2007, t. 18.
- Zgrzywa S., *Wiesława Szymańska, nota biograficzna*, [w:] *Zabytki Podlasia. Pamięci Wiesławy Szymańskiej*, Ciechanowiec 2011.
- Żukowski P.M., *Władysław Pobóg-Malinowski. Z mojego okienka. W Polsce przed wojną*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2008, z. 135.

Żywot siostry miłosierdzia Marianny Brock, przełożoney szpitala białostockiego. Wyjtek z kazania pogrzebowego x Kazimierza Kubeszowskiego ze zgromadzenia missyonarzów, archidiakona białostockiego, [w:] Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej z wiadomościami ku wydoskonaleniu jey służącemi, t. 1, Wilno 1820.

8. Zasoby internetowe

www.books.google.pl

www.bpsuwalki.pl

www.dziecionline.pl

www.fbc.pionier.net.pl

www.fundacjawip.wordpress.com

www.ipsb.nina.gov.pl

www.polskieradio.pl

www.wbc.poznan.pl

Zestawiła: Agnieszka Drozdowska

SPIS FOTOGRAFII

Fot. 1.	12
Anna z Radziwiłłów 1° v. Kiszczyna 2° v. Sadowska Źródło: <i>Icones Familiae Ducalis Radivilianae</i> , Nieśwież 1875 – przedruk XVIII-wiecznego wydania	
Fot. 2.	18
Petronela z Radziwiłłów Dowojno Źródło: <i>Icones Familiae Ducalis Radivilianae</i> , Nieśwież 1875 – przedruk XVIII-wiecznego wydania	
Fot. 3.	24
Katarzyna Scholastyka z Sapiehów Branicka Źródło: Z. Michalczyk, <i>Tyczyn miastem Jana Klemensa Branickiego. Dzieje i znaczenie fundacji artystycznych</i> , Rzeszów–Tyczyn 2009	
Fot. 4.	30
Klasztor Sióstr Miłosierdzia i szpital św. Marcina Źródło: www.gisbialystok.pl – zabytki	
Fot. 5.	38
Józefina Teofila Aleksandra z Zachertów Zachert Źródło: J. Maroszek, <i>Supraśl. Monografia miasta i gminy</i> , Supraśl 2013	
Fot. 6.	44
Berta ze Schneiderów Szaykowska Źródło: zbiory Archiwum Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku	
Fot. 7.	50
Helena Frankiewicz Źródło: zbiory Muzeum Historycznego w Białymstoku	
Fot. 8.	56
Wacława Lignowska Źródło: zbiory Muzeum Przyrody w Drozdowie	

Fot. 9.	60
Justyna Budzińska-Tylicka	
Źródło: zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	
Fot. 10.	68
Zofia Chylińska-Leśmian	
Źródło: <i>Leśmian, Leśmian... Wspomnienia o Bolesławie Leśmianie</i> , zebrał A.W. Kulik, Gdańsk 2008	
Fot. 11.	76
Maria Moczyłowska	
Źródło: www.biblioteka.sejm.gov.pl	
Fot. 12.	88
Helena Filochowska	
Źródło: zbiory Sławomira Zgrzywy	
Fot. 13.	96
Tola Mankiewiczówna	
Źródło: prywatne zbiory Andrzeja Olszewskiego z Bronowa	
Fot. 14.	104
Helena Czernek	
Źródło: archiwum Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów	
Fot. 15.	112
Wiesława Szymańska	
Źródło: <i>Zabytki Podlasia. Pamięci Wiesławy Szymańskiej</i> , Ciechanowiec 2011	
Fot. 16.	122
Kazimiera Źulińska	
Źródło: zbiory Muzeum Okręgowego w Suwałkach	
Fot. 17.	126
Julia z Muczyńskich Kuncowa	
Źródło: zbiory Muzeum Okręgowego w Suwałkach	
Fot. 18.	130
Aleksandra Piłsudska	
Źródło: zbiory Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Londynie	